

**Franz Marius Theodor de Liagre Böhl en de
archeologie van het Nabije Oosten in Nederland**

Sarah-Jayne Nogarede

Voorzijde: Franz Marius Theodor de Liagre Böhl,
www.biografischportaal.nl/persoon/49382496

Franz Marius Theodor de Liagre Böhl en de archeologie van het Nabije Oosten in Nederland

Sarah-Jayne Nogarede

S0632236

Bachelorscriptie Archeologie, Nabije Oosten

Begeleider:

Dr. O. Nieuwenhuijse

Faculteit Archeologie

Universiteit Leiden

Juni 2012

Sarah-Jayne Nogarede
Vestestraat 7-s, 2312ST
Leiden
s.j.nogarede@umail.leidenuniv.nl
06-57113988

Dankwoord

Bij deze wil ik van de gelegenheid gebruik maken mijn ouders te bedanken, aan wie ik alles verschuldigd ben. Wanneer ik weer eens stopte met de ene studie om aan een andere te beginnen, stonden ze achter me. Toen ik een jaar niet studeerde om zo uit te vinden wat ik echt wilde, vonden ze dat een goede keuze. Vervolgens besloot ik archeologie van het Nabije Oosten te studeren, en ook daarbij waren ze blij dat ik iets had gevonden dat me wist te boeien. Ze hebben me altijd gestimuleerd mijn hart te volgen, maar daarbij de toekomst niet uit het oog te verliezen. Zonder hen was ik nu waarschijnlijk druiven aan het plukken in Frankrijk.

Pap en mam, bedankt voor jullie onvoorwaardelijke steun. Ik kan niet geloven dat ik nu eindelijk echt iets heb afgerond. Jullie waarschijnlijk ook niet.

Vervolgens ben ik ook dank verschuldigd aan Dr. Bleda Düring, die ervoor zorgde dat ik voor deze scriptie een onderwerp koos dat mij écht interesseerde. Niet iedereen geloofde er in, maar hij vertrouwde er op dat ik er iets moois van zou weten te maken.

Als laatst is daar dan mijn begeleider Dr. Olivier Nieuwenhuijse. Zonder hem was deze scriptie er waarschijnlijk nooit geweest. Ik heb het volledig aan hem te danken dat het ditmaal meer werd, dan een zoveelste begin zonder einde. Hij was het, die mij met zijn enthousiasme en oprechte interesse steeds aan het schrijven wist te houden.

Inhoud

1. Introductie	7
2. Böhl: leven en werk	10
2.1 De jonge jaren	10
2.2 Böhl als student	11
2.3 Academische carrière: Groningen	12
2.4 Academische carrière: Leiden	13
3. Geschiedenis van de archeologie van het Nabije Oosten	16
3.1 Opkomst van de archeologie	16
3.2 Palestina: archeologie en de Bijbel	20
3.3 Palestina: opkomst van de wetenschappelijke archeologie	22
3.4 Nabije Oosterse archeologie in Nederland	26
4. Böhl binnen de wetenschappelijke archeologie van het Nabije Oosten	31
4.1 Invloeden	31
4.1.1 Vader Eduard Böhl	31
4.1.2 Böhl en de Bijbel	32
4.1.3 Het Zionisme	33
4.2 Opgravingen te Tell Balata	34
4.2.1 Algemeen	34
4.2.2 Böhls ideeën over de opgraving	38
4.3 Reizen	43
4.4 Verspreiding van kennis	44
5. Böhl en de popularisering van de archeologie van het Nabije Oosten	48
5.1 Böhl als reisleader	48
5.2 Publieksarcheologie	49
6. Conclusie	52
Samenvatting	54
Bibliografie	55

1. Inleiding

In deze Bachelorthesis zal onderzoek worden gedaan naar Franz Marius Theodor de Liagre Böhl en zijn betekenis voor de archeologie van het Nabije Oosten in Nederland. Böhl is een relatief onbekende naam binnen de geschiedenis van de wetenschappelijke archeologie. Mocht men toch van hem gehoord hebben, dan is dat voornamelijk als oudtestamenticus of Semitische taal- en letterkundige. Binnen deze vakgebieden bekleedde hij verscheidene leerstoelen en verschenen vele artikelen van zijn hand. Vergeten wordt echter vaak dat aan het eind van de negentiende eeuw, tijdens de opkomst van de professionalisering van de archeologie, verscheidene vakgebieden zeer met elkaar verweven waren. Dit was vooral het geval in het Nabije Oosten, waar de bijbelse archeologie gedurende lange tijd een hoofdrol speelde. Archeologie werd in deze regio vooral gebruikt om bijbelteksten te illustreren, van wetenschappelijk bewijs te voorzien, of te betwisten (Díaz-Andreu 2007: 132). Op eenzelfde manier werd onder meer ook gebruik gemaakt van de filologie, epigrafie, etymologie, fysische geografie en topografie. Al deze onderzoeksterreinen en meer raakten elkaar binnen het bijbelonderzoek en de Schriftleer (Díaz-Andreu 2007: 150, 161). Vanuit dit kader mag het dan ook geen verrassing heten dat Böhl, ondanks het feit dat hij nooit een officiële leerstoel bekleedde binnen de discipline, vanuit zijn eigen vakgebieden meer dan eens in aanraking kwam met de archeologie. In de komende hoofdstukken zal daarom gepoogd worden zijn niet te onderschatten rol binnen de Nabije Oosterse archeologie in Nederland te belichten, om zo niet alleen een ander beeld van Böhl als man en wetenschapper neer te zetten, maar ook te kijken naar de ontwikkelingen binnen de Nederlandse archeologie van het Nabije Oosten aan het begin van de twintigste eeuw, de periode dat Böhl als academicus actief was.

Het onderwerp zal worden uitgediept aan de hand van een aantal deelsubjecten. Ten eerste zal een overzicht gegeven worden van het leven van Böhl, waarbij de nadruk op zowel zijn academische carrière alsook de meer persoonlijke leefsfeer zal liggen. Vervolgens zal de geschiedenis van de archeologie van het Nabije Oosten geschetst worden. Archeologie is geen waarde vrije of neutrale wetenschap, en elke archeoloog heeft zijn eigen wetenschappelijke en sociale kader van waaruit hij, bewust of onbewust, zijn onderzoek uitvoert. Om de geschiedenis van de archeologie van het Nabije Oosten te kunnen begrijpen, is het dan ook van belang dat we haar plaatsen in het sociaal-culturele en historische kader waarbinnen ze ontstond. We zullen daarom de algemene ontwikkelingen en gangbare ideeën en theorieën bespreken, en vervolgens ook inzoomen op de situatie zoals die was specifiek voor Nederland.

Daarna zal gefocust worden op twee aspecten van het werk van Böhl. Eerst kijken we naar de effecten van dat werk binnen de wetenschappelijke archeologie. Hiertoe komen niet alleen zijn wetenschappelijke publicaties en lezingen aan de orde, ook de opgravingen op Tell Balata –alwaar

Böhl in de periode 1926-1928 lid was van het opgravingsteam- zullen in dit kader uitgebreid besproken worden. Ook zullen wij kijken naar het wetenschappelijke impact van de collecties die Böhl verzamelde en bijeenbracht. Het tweede aspect van het werk van Böhl dat uitgewerkt wordt, betreft het effect dat zijn werk had voor de popularisatie van de Nabije Oosterse archeologie. Om dit te onderzoeken bekijken we de verscheidene reizen die hij maakte als reisleader van publieksreizen, en zullen zijn populaire publicaties en lezingen voor een niet persé wetenschappelijk publiek aan bod komen. Ook in dit kader worden de collecties opnieuw besproken.

Afsluitend volgt dan de conclusie. Hierin zal aan de hand van de voorgaande hoofdstukken geprobeerd worden een antwoord te geven op de hier gestelde vraag: *wat heeft Franz Marius Theodor de Liagre Böhl betekend voor de archeologie van het Nabije Oosten in Nederland?*

Tot dusverre zijn er geen diepgaande artikelen betreffende Böhl en zijn rol binnen de archeologie gepubliceerd. Van der Kooij (2011: 130) noemt hem kort als zijnde een bruggenbouwer tussen de wetenschap en het publiek. Dit gebeurt echter in het kader van een veel bredere studie naar de samenhang tussen de Nabije Oosterse archeologie en het Nederlandse publiek in de zeventiende tot vroeg twintigste eeuw. Op Böhl wordt verder dan ook niet uitgebreid ingegaan. Kluitenberg (2006) doet onderzoek naar de geschiedenis van de Nabije Oostencollectie van het Rijksmuseum voor Oudheden te Leiden, en ook in dit kader wordt Böhl regelmatig genoemd. Hier gaat het echter alleen om de punten waar zijn werk raakvlakken vertoont met het Rijksmuseum. Alle andere aspecten worden buiten beschouwing gelaten.

In haar conclusie stelt Kluitenberg dat het opvallend is, dat er voor iemand van Böhls kaliber nog altijd geen goede biografie verschenen is. De informatie over Böhl en zijn werk binnen de Nabije Oostenstudies is dan ook slechts verspreid over de vele van zijn hand verschenen artikelen, de brievencollectie in de Leidse Universiteitsbibliotheek en de na zijn dood verschenen levensberichten van de hand van oud studenten en collega's terug te vinden. Het mag dan ook hoog tijd heten dat iemand de taak op zich neemt de informatie uit al de verschillende bronnen te verzamelen en in een leesbaar werk samen te voegen. Zo een boekwerk poogt deze scriptie nog niet te zijn, maar ik hoop met dit onderzoek wel een begin te kunnen maken, van waaruit op een later tijdstip hopelijk de gemiste biografie voort kan vloeien.

Wat we de laatste jaren sterk zien, is de opkomst van een stroming die zich richt op de geschiedenis van de wetenschappelijke disciplines. Vooral binnen de archeologie van het Nabije Oosten is deze duidelijk aanwezig. Wat hierbij steeds vaker gebeurt, is dat een bredere historische context wordt benaderd vanuit individuen en hun ideeënontwikkeling. De Nederlandse archeoloog Henri Frankfort is hier een voorbeeld van. Hoewel zeer belangrijk geweest voor de ontwikkeling van de archeologie van het Nabije Oosten, in zowel Nederland als daarbuiten, was zijn naam tussen alle andere enigszins in vergetelheid geraakt. Recent echter hebben zowel Wengrow (1999) als Meijer (2009) hem gebruikt om de geschiedenis van de archeologie te benaderen. Wengrow

keek naar Frankfort om zo de geschiedenis van het archeologisch denken te bespreken, terwijl Meijer via Frankfort en zijn werk de ontwikkeling van de Nederlandse archeologie in het Nabije Oosten aan de kaak stelde. Zo zijn er vele andere voorbeelden te noemen. Wanneer we echter naar Frankfort kijken, een tijdgenoot van Böhl die voornamelijk vanuit Amerika werkzaam was en zich aan Amerikaanse instituten verbonden had, is het extra opvallend dat voor Böhl soortgelijke onderzoeken nog niet gedaan zijn. Deze scriptie is een eerste poging, deze misstand recht te zetten.

2. Böhl: leven en werk

2.1 De jonge jaren

Op zestien augustus 1882 werd Franz Marius Theodor Böhl te Wenen geboren als zoon van Eduard Böhl en Jacoba Frederica¹ baronesse van Verschuer (Balke 2001: 14; Burggraaf 2006: 168). Zijn vader Eduard Böhl was eerder getrouwd met Anna Johanna Theodora Kohlbrugge, de dochter van de beroemde theoloog H. F. Kohlbrugge. Binnen dit huwelijk werden twee zoons en twee dochters geboren, waarvan er één al vroeg stierf. Anna Kohlbrugge overleed echter in 1873, waarna Eduard in 1874 hertrouwde met de baronesse van Verschuer, een volle nicht van zijn eerste vrouw. Ook dit huwelijk bracht vier kinderen voort. De eerste dochter overleed binnen enkele maanden, maar daarna volgden nog twee dochters en uiteindelijk een zoon: Franz Böhl (Balke 2001: 14, 56).

Vader Eduard Böhl was van oorsprong een oudtestamenticus (Vriezen 1976: 218). In Erlangen, toendertijd zeer befaamd vanwege de kennis op het gebied van de Oosterse talen, had hij onder leiding van Franz Delitzsch de Talmud bestudeerd. Na zijn studies werkte hij een tijd als Privaatdocent in Bazel, waarna hij tussen 1864 en 1899 de positie van hoogleraar voor dogmatische vakken aan de Protestants-Theologische Faculteit van de Universiteit Wenen bekleedde (Balke 2001: 14, 17, 31). Hoewel Eduard de dogmatiek ziet als de beste leerschool voor waarachtige theologen, geeft hij in een brief aan een goede vriend in 1865 toe dat hij toch hoopt spoedig meer tijd te hebben om zich weer met het Oude Testament bezig te houden (Balke 2001: 113). Met zijn schoonvader Kohlbrugge bleef hij altijd een zeer intieme en vriendschappelijke band behouden, en na diens dood nam hij de leiding van de rondom Kohlbrugge ontstane vriendenkring over. Deze groep bestond voornamelijk uit theologen en andere wetenschappers (Balke 2001: 65). Het mag dus duidelijk zijn dat het in huize Böhl altijd een komen en gaan van intellectuelen was, en dat de kleine Franz opgroeide in een zeer academisch en theologisch milieu (Burggraaf 2006: 168). Dit zou een grote invloed uitoefenen op zijn latere leven.

Voor professor Ernst Sellin, oudtestamenticus en jongere collega van Eduard, door Franz Böhl omschreven als ‘baanbreker op het terrein der Palestijnse archeologie’, maakte een grote indruk op de jonge Böhl. Met hem vormde ook de Tsjechische assyrioloog B. Hrozný, die later bekend zou worden vanwege zijn ontcijfering van het Hettitisch, een belangrijke bron van inspiratie. Hij ontcijferde de door Sellin op Taanach opgegraven kleitabletten, en samen waren zij als goede vrienden van Eduard in hun Weense jaren kind aan huis bij de familie Böhl. Zoals Franz

¹ Hoewel overal baronesse van Verschuer genoemd, komen we verschillende spelwijzen van haar voornaam tegen. Volgens Balke is het ‘Jacobae Frederica’, Burggraaf spreekt van ‘Jacobae Friederica’, en Böhl zelf noemt haar ‘Jacqueline’ (Böhl 1952: 171).

Böhl later zelf schrijft, hing hij ‘vol geestdrift en vol bewondering voor hun avontuurlijke prestaties aan de lippen van deze beide bevriende geleerden’. Het was dan ook al in deze vroege periode dat hij van professor Sellin de belofte ontving eens mee te mogen naar diens opgravingen (Böhl 1952: 172).

Mede dankzij Kohlbrugge en zijn zijn twee Hollandse echtgenotes kreeg Eduard al snel veel contacten met Nederland (Balke 2001: 65), en ook Franz voelt zich er al op jonge leeftijd sterk mee verbonden. Hoewel in Wenen als Oostenrijker geboren en getogen, haalt hij in zijn *Oudheidkundige Verkenningen in Oosterse Landen* met duidelijke genegenheid herinneringen op aan een reis naar Holland en een verblijf in Amsterdam toen hij slechts vier jaar oud was, en de jaarlijkse zomerreizen naar Sint Jansbeek, het landgoed van zijn Nederlandse grootouders tussen Groesbeek en Mook, schaat hij onder zijn ‘mooiste jeugdherinneringen’ (Böhl 1952: 171).

Desondanks brengt hij het grootste gedeelte van zijn jeugd door in Wenen. Hij bezoekt hier met plezier het gymnasium van het in 1146 door Schotten gestichte Benedictijner klooster *Zu den Schotten*, een periode waarin hij ook voor het eerst met een echte opgraving in aanraking komt. Een schoolreisje naar de ruïnes van de oude Romeinse legerplaats *Carnuntum* vormt een, volgens eigen zeggen, sterke prikkel voor zijn jeugdige verbeeldingskracht (Böhl 1952: 171, 172). Een andere belangrijke gebeurtenis uit zijn jeugd is de reis geweest die hij maakte van Wenen naar Sarajevo. De grote Oosterse wijk in deze stad, met haar bazaars en ongeveer twintig moskeeën maakte zo een indruk op Böhl, dat hij deze zelf als ‘vermoedelijke beslissend voor zijn latere studie[keuze]’ omschrijft. De indrukken en ondervindingen die hij hier onder leiding van een inheemse protestantse predikant opdeed, zo stelt hij, zorgden ervoor dat hij zich later in zijn leven in het Oosterse milieu direct op zijn gemak voelde (Böhl 1952: 172).

2.2 Böhl als student

Net als zijn vader, koos ook Franz Böhl voor een studie Theologie in Erlangen, waarbij hij zich specialiseerde in het Oude Testament. Hij had dichtbij het vuur gezeten toen de resultaten van de eerste opgravingen in het Nabije Oosten gemeengoed werden, en ook de kennismaking tussen de academische wereld en de buitenbijbelse teksten en bronnen die steeds nieuwe vragen opriepen maakte hij van dichtbij mee. Dit deed Böhl ertoe besluiten om naast de theologie ook nog een studie in Semitische talen te volgen. Hij studeerde hiertoe onder meer in Berlijn, bij de bekende assyrioloog Friedrich Delitzsch (Burggraaf 2006: 169) bij wie eerder ook zijn vader nog colleges gevolgd had. Ook studeerde hij in Leipzig onder de Semitist H. Zimmern (Vriezen 1976: 218), en bracht hij een gedeelte van zijn studietijd door in Parijs (Böhl 1952: 172).

In 1903 was inmiddels vader Eduard overleden, en de familie richting Nederland getrokken. Hier vestigden zij zich eerst in Den Haag, en vervolgens vanaf 1908 in Leiden. Böhl (1952: 172)

denkt hierbij liefdevol terug aan zijn moeder, die, hoewel nu weduwe, hem niet dwong een baan te zoeken, maar hem naar hartelust verder liet studeren. In haar huis in Leiden vond hij tijdens zijn rondtrekkende studentenbestaan naar eigen zeggen steed een punt van rust en onvoorwaardelijke steun.

Zijn twee studies leidden tot de publicatie van evenzoveel dissertaties. De eerste, getiteld *Die Sprache der Amarnabriefe, mit besonderer Berücksichtigung der Kanaänismen*, bestond uit een taalkundig onderzoek dat Böhl onder leiding van Zimmern schreef. De tweede, door Vriezen in zijn levensbericht betreffende Böhl een ‘meer historisch gerichte Licentiaatsthese’ genoemd, droeg de titel *Kanaanäer und Hebräer, Untersuchungen vor Vorgeschichte des Volkstums und der Religion Israels auf dem Boden Kanaans*. Na het op deze wijze afronden van zijn periode als student, kreeg Böhl in 1912 uiteindelijk in eerste instantie een baan als *privat-Dozent* in Berlijn (Vriezen 1976: 218).

2.3 Academische carrière: Groningen

Lang hoefde hij echter op deze manier niet zien rond te komen. Nog in december van datzelfde jaar wordt Böhl, op dat moment slechts dertig jaar oud, te Groningen de positie van hoogleraar in het Hebreeuws en de Israëlitische Oudheden² aangeboden (Böhl 1952: 172), een positie die hij volgens Vriezen (1976: 218) niet in de minste plaats te danken heeft aan zijn beide eerder genoemde dissertaties. In maart 1913 begint hij in deze nieuwe functie, en hij zal de leerstoel bekleden tot in 1927 (Burggraaf 2006: 168). Het was bij deze benoeming de bedoeling dat de studie zich vooral op de Westsemitische wereld zou richten, en zo vormden het Hebreeuws, Palestina, en het Oude Testament de eerstvolgende decennia de spil van Böhls wetenschappelijke werk (Vriezen 1976: 218-219). Tijdens zijn jaren in Groningen was Böhl als auteur en redacteur verbonden aan de serie *Tekst en Uitleg*, waarin hij de Bijbelhoofdstukken Genesis, Exodus en Psalmen van commentaar voorzag (Burggraaf 2006: 169). Het was ook in deze periode dat hij de basis vormde voor wat later uit zou groeien tot de grootste collectie kleitabletten in Nederland (Burggraaf 2006: 219). Op deze collectie zullen we in de hoofdstukken vier en vijf nog uitgebreider terug komen.

Op 16 april 1914 was Franz inmiddels in Den Haag getrouwd met Elisabeth Henriëtte Fabius (Burggraaf 2006: 168). Slechts enkele jaren later echter sloeg het noodlot toe. Eerst overleed zijn moeder, aan wie Böhl zeer gehecht was (Vriezen 1976: 219), en niet meer dan een half jaar later

² Vriezen spreekt hier van de leerstoel voor ‘Hebreeuws en Hebreeuwse Oudheden’ (Vriezen 1976: 218), terwijl Böhl in zijn rede bij aanvaarding van het ambt spreekt van de leerstoel voor ‘Hebreeuwse taal en letterkunde en de Israëlitische Oudheden’ (Böhl 1913: 35). Ook Burggraaf spreekt echter van het hoogleraarschap ‘Hebreeuws en Israëlitische Oudheden’ (Burggraaf 2006: 168). Daar de strekking aller benamingen redelijk overeenkomt, is hier arbitrair gekozen voor een der eigen benamingen van Böhl.

moest hij ook afscheid nemen van zijn jonge vrouw, die in 1921 heen ging. De gelukkige jaren in Groningen eindigden zo dan ook in een groot verdriet, en lieten Böhl in eenzaamheid achter (Beek 1953: XI).

In 1924 kreeg hij openlijke erkenning voor zijn wetenschappelijke verdiensten, die ook in het buitenland de aandacht trokken, toen hem het lidmaatschap van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW) werd aangeboden (Beek 1953: XII). Gedurende ditzelfde jaar, het collegejaar 1924/25, bekleedde Böhl te Groningen de functie van rector van de Universiteit, en het was in deze positie dat hij van Nederland uit werd afgevaardigd om aanwezig te zijn bij de opening van de nieuwe Hebreeuwse Universiteit te Jeruzalem (Böhl 1952: 172-173)³. Het was zijn eerste reis richting het hem zo geliefde Palestina (Beek 1953: XII), en een die, getuige zijn rede bij de overdracht van het rectoraat enkele maanden later, hem diepe bewondering bracht voor de manier waarop de Joden zichzelf in dit land hervonden (Böhl 1925a: 5). De eerder genoemde belofte van Sellin hem eens mee te nemen naar de opgravingen was nooit vergeten, doch vanwege onder meer de Eerste Wereldoorlog wel op de lange baan geschoven. Het was nu, tijdens deze reis richting Palestina, dat Böhl in overleg met Sellin van de gelegenheid gebruik maakt de ruïneheuvel *Tell Balata* nabij Nablus te bezoeken, en de situatie daar op te nemen. Sellin had op deze heuvel al in 1913 en 1914 opgegraven, voordat de oorlog ook daar het werk deed staken, en het plan was deze opgravingen zo snel mogelijk weer te hervatten. Gedurende de campagnes van 1926, 1927 en 1928 ging dan ook eindelijk de lang gekoesterde wens in vervulling, en nam Böhl als actief lid van het opgravingsteam deel aan de excavaties te Balata (Böhl 1952: 173).

2.4 Academische carrière: Leiden

Reeds in 1913 was Böhl in Leiden een positie binnen de assyriologie aangeboden. Een positie die hij toen weigerde, omdat hij Groningen niet al zo snel weer achter zich wilde laten (Borger 1977: 4). Jaren later echter besluit hij toch de stap richting het westen te maken, en het is aan de vooravond van de zomercampagne te Tell Balata in 1927, dat Böhl in Jeruzalem het telegram ontvangt dat zijn benoeming tot hoogleraar in de assyriologie⁴ aan de Universiteit Leiden bevestigt (Böhl 1952: 176). De aanvaarding van dit ambt betekende een wetenschappelijke verschuiving van het oude Israël naar Mesopotamië (Burggraaf 2006: 169). Zoals Böhl (1952:179) het zelf zo mooi zegt, moest hij ‘afstand doen van het ideaal Sellin, en het ideaal Hrozný pogen te

³ Beek suggereert hier anderzijds dat deze uitzending plaatsvond in de functie van hoogleraar in het Hebreeuws, en als vertegenwoordiger van de Groningse Universiteit (Beek 1953: XII). Dit lijkt niet onwaarschijnlijk, we moeten Böhl hier misschien dus niet te letterlijk nemen in zijn bewoordingen.

⁴ Alsook in de vorige noot opgemerkt, neemt Böhl het niet altijd erg nauw met de officiële bewoordingen. Het gaat hier feitelijk om een hoogleraarschap in Babylonisch-Assyrische taal- en letterkunde (Burggraaf 2006: 169).

benaderen⁵. Palestina wordt hiermee echter niet vergeten, de rode draad van zijn werk blijft een vergelijking tussen Mesopotamië en het oude Israël, waarbij hij zijn onderwerpen behandelt vanuit een zowel vergelijkend taalkundig als (godsdienst)historisch perspectief (Burggraaf 2006: 169). Hoewel hij het in Groningen zelfs al tot Rector had geschopt, begon naar Böhl's zeggen volgens het *Jaarboek* der Leidse Universiteit de loopbaan van een hoogleraar pas met zijn benoeming in Leiden. Het feit dat hij nu weer jongste⁵ der hoogleraren was, maakte dan ook dat hij met dubbele inspanning aan de slag toog om zich zo goed mogelijk van zijn nieuwe assyriologische functie te kwijten. Toch zal het nog tot januari 1932 duren voor hij eindelijk met eigen ogen het land dat het nieuwe object van zijn nieuwe wetenschappelijke interesse vormt zal mogen aanschouwen (Böhl 1952: 170).

Ook binnen de kerk was Böhl altijd zeer actief, iets dat in 1933 culmineert in een voorzittersschap der 'Nederlandse afdeling van de Wereldbond voor Vriendschap door de Kerken'⁶ (Burggraaf 2006: 170). In datzelfde jaar bemoeide hij zich ook, hoewel het initiatief oorspronkelijk van de heer Kampman kwam, energiek met de oprichting van het Vooraziatisch-Egyptisch genootschap *Ex Oriente Lux* (Borger 1977: 5). In 1934 komt vervolgens eindelijk een einde aan de eenzaamheid die de dood van Elisabeth had achtergelaten. Böhl hertrouwt met de jongere Marie Strasburger⁷, en samen krijgen zij vier kinderen. Dankzij deze ontwikkelingen, en de groei van de bibliotheek en collecties van Böhl, wordt het oude huis aan het Rapenburg 53 te klein (Beek 1953:XIV-XV). Het gezin verhuist naar de Groenhovenstraat 18, de Werkkamer met bibliotheek en collecties naar het nieuw opgerichte 'Nederlandse Instituut voor het Nabije Oosten' (Vriezen 1976: 219), dat wederom naar initiatief van Kampman, maar zeker ook mede door de ontembare inmenging van Böhl in 1939 tot stand is gekomen. Hetzelfde geldt voor het in 1943 gestarte tijdschrift *Bibliotheca Orientalis* (Borger 1977: 5).

Nadat professor Cleveringa⁸ op 26 november 1940 naar aanleiding van het ontslag van een aantal Joodse collega's zijn befaamde protestrede uitsprak, werd de Leidse Universiteit door de Duitsers gesloten (Verstijnen 1999).⁹ Desondanks bleef Böhl, net als vele van zijn collega's trouwens, zijn op dat moment enige studente trouw in het Akkadisch onderwijzen. Volgens haar eigen zeggen was deze studente de enige die in die jaren in wetenschappelijk opzicht voor hem telde. Lezingen zou Böhl niet meer hebben gegeven, temeer ook daar zijn gezichtsvermogen sterk achteruit was gegaan. Bij het lezen van het spijkerschrift zou hij inmiddels blindelings op de ogen van zijn studente vertrouwen (Verstijnen 1999: 3, 16).

⁵ Het is mij niet geheel duidelijk of Böhl hier bedoelt dat hij letterlijk wat leeftijd betreft de jongste hoogleraar was, of dat hij duidt op het feit dat hij van allen het kortst in functie was.

⁶ Beek spreekt van de 'Wereldbond der Kerken' (Beek 1953: XIV).

⁷ Ook wel: Maria A. D. Strasburger (Vriezen 1976: 219).

⁸ Rudolph Cleveringa was een hoogleraar Rechtsgeleerdheid te Leiden die naar aanleiding van het ontslag van zijn Joodse collega's door de Duitse bezetters, op 26 november 1940 publiekelijk zijn afschuw uitsprak over deze maatregel. Hij werd hiervoor door de Duitsers gearresteerd.

⁹ Het gaat hier om een citaat uit de Leidse *Athenae Batavae* dat door Verstijnen op een nummerloze bladzijde na pagina 13 is ingevoegd.

Na een aantal rustigere naoorlogse jaren, waarin Böhl nog in 1949 vanwege onduidelijke redenen 'de Liagre' (de meisjesnaam van zijn grootmoeder aan vaderskant) aan zijn naam toevoegt, moet hij uiteindelijk op zeventigjarige leeftijd met gedwongen pensioen (Beek *et al.* 1953). Dit betekent het einde van een zeer succesvolle carrière als professioneel wetenschapper. Een carrière zo succesvol dat daar ook veelvuldig vanuit het buitenland erkenning voor komt. Zo wordt hij in 1915 eredoctor Theologie aan de Universiteit van Bonn, ereid der Universiteit te Rostock in 1919 en Debrecen in 1939, lid der Koninklijke Vlaamse Academie te Brussel in 1946, en eredoctor Oosterse Letteren in Leuven in 1947 (Vriezen 1976: 219). Nadat hij in 1953 emeritus is geworden blijft hij in eerste instantie in Leiden wonen, waar hij dan nog werkzaam is in het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten. Uiteindelijk echter trekt hij zich terug op het landgoed van zijn grootouders te Milsbeek, waar hij op 94-jarige leeftijd na een kort ziekbed op 16 november 1976 overlijdt (Vriezen 1976: 2).

3. Geschiedenis van de archeologie van het Nabije Oosten

Vanwege het onderwerp van deze scriptie zal hier niet de geschiedenis van de archeologie van het gehele Nabije Oosten besproken worden. Hoewel Böhl zich tijdens het eerste deel van zijn academische jaren bezig hield met Hebreeuwse oudheden, en zich later in zijn carrière voornamelijk richtte op de Assyriologie, zal de hier volgende geschiedenis zich geografisch gezien vooral op het oude Palestina richten. Dit was waar zijn archeologische ervaringen en interesses lagen, en wat betreft de algemeen geldende denkbeelden komen die in Mesopotamië waar het om Bijbelse archeologie gaat redelijk overeen met die in Palestina zoals beschreven. Vanwege dezelfde reden zal wat betreft de periode het tijdperk vanaf de aanvang van de archeologie in de regio tot aan ongeveer de Tweede Wereldoorlog besproken worden. Zoals we in het vorige hoofdstuk hebben gezien, was het vooral voor die oorlog dat Böhl zich als wetenschapper onderscheidde en het actiefst was. In zijn latere jaren zijn de zaken waar hij zich nog mee bezig houdt vanuit onze archeologische insteek veelal ook minder relevant te noemen.

3.1 Opkomst van de archeologie

In het openingshoofdstuk van haar iconische boek *A World History of Nineteenth-Century Archaeology* schrijft Díaz-Andreu terecht dat ‘archeologie geen waardevrije en neutrale sociale wetenschap is’ (Díaz-Andreu 2007: 4). Een statement dat ik volledig onderschrijf. Het is, en dit geldt niet alleen voor de archeologie, zeer moeilijk om vooringenomen ideeën en cultuurgebonden inzichten uit te schakelen en volledig objectief naar een onderzoeksobject te kijken. Bewust, en vooral ook onbewust, zullen zij zich vaak uiten in de wetenschappelijke theorieën en conclusies waar ons onderzoek ons toe leidt. Zoals Trigger stelt, omvat de verscheidenheid aan archeologische interpretaties niet alleen interpretaties die van elkaar verschillende op diepere theoretische basis, maar ook zij die verschillen vanwege fabricatie door unieke persoonlijkheden en levenservaring van individuele archeologen (Trigger 2008: 188). Om de geschiedenis van de archeologie van het Nabije Oosten te kunnen begrijpen, is het dan ook van belang dat we haar bekijken binnen het sociaal-culturele en historische kader waarin zij ontstond (Díaz-Andreu 2007: 4). Om meer specifiek iets te kunnen zeggen over de opkomst van de professionele archeologie van het Nabije Oosten in de negentiende eeuw moeten we daarom ook kijken naar het opkomende nationalisme en imperialisme, het neoclassicisme, en de interesse in en het onderzoek naar de geschiedenis van de Bijbel.

De oorsprong van de fascinatie voor de Klassieke Wereld vinden we in Italië zelf (Díaz-Andreu 2007: 57). Tijdens de Renaissance zien we daar een belangrijke verandering. Van een grotendeels agrarische middeleeuwse samenleving vindt de overgang plaats naar zelfbesturende stadstaten. De leiders van deze nieuwe politieke entiteiten gebruikten geschiedenis en archeologie om zich af te zetten tegen het voorgaande, en nog steeds aanwezige, religieuze leiderschap. Zij gebruikten de Romeinse Republiek en het Keizerrijk als hun nieuwe geschiedenis, losstaand van de Bijbel. De zoektocht naar antiquiteiten was hier een belangrijk onderdeel van, en ook de Griekse en Egyptische Oudheid kregen in dit opzicht enige aandacht. Voor Egypte had dit voornamelijk te maken met de herontdekking en restauratie van de vele obeliskken in Rome. De klassieke oudheid was zo dus een nieuwe manier geworden om onlangs verworven macht mee uit te drukken (Díaz-Andreu 2007: 32-33). De studie van ruïnes en antiquiteiten kreeg steeds meer aandacht, en in Rome zelf waren het de Pauzen die in de vijftiende eeuw probeerden hun macht na een eerdere splitsing binnen de kerk en de religieuze crisis van de voorgaande eeuw te herstellen door middel van het doen van talloze opgravingen. Het belangrijkste doel van die vroege opgravingen was echter het verkrijgen van zoveel mogelijk prestigeobjecten zoals oude kunstwerken en anderssoortige antiquiteiten, terwijl de ruïnes vooral als voorraden van bouw materiaal voor nieuwe gebouwen gebruikt werden. Wel was het ook in deze periode, dat er al stemmen opgingen die riepen om het navolgen van meer intellectuele doelen, en de eerste academies die de uitwisseling en discussie van wetenschappelijke ideeën bevorderden werden opgericht. Het onderzoek bestond voornamelijk uit het opstellen van topografische beschrijvingen, systematische beschrijvingen van antiquiteiten en hun ordening in verschillende klassen, en catalogi van collecties (Díaz-Andreu 2007: 33-34).

Vanuit Italië kwam dit fenomeen in de rest van Europa terecht. Ook hier werd de nieuwe invalshoek voor de geschiedenis door wereldlijke en geestelijke machthebbers omarmd en begon men zich te interesseren voor de geschiedenis en antiquiteiten van de eigen regio, hoewel het succes van deze nieuwe kijk hier ook mede verklaard wordt door de grote economische groei en veranderende sociale samenstelling van de maatschappij dankzij het kolonialisme. De opkomst en groei van een middenklasse droeg sterk bij aan de breuk met middeleeuwse sociale en politieke structuren (Díaz-Andreu 2007: 34-35). Ondanks een beginnende aandacht voor de eigen geschiedenis, bleven antiquiteiten uit de Romeinse wereld het belangwekkendst. Objecten uit het oude Griekenland en Egypte stonden ook in aanzien, maar waren dankzij het gesloten karakter van het Ottomaanse Rijk waar ze deel van uitmaakten moeilijk te verkrijgen (Díaz-Andreu 2007: 38).

Met het achttiende eeuwse Rationalisme kreeg het religieuze gedachtegoed opnieuw een grote klap te verwerken, en werd ook de deur open gezet voor politiek nationalisme. Aanhangers van de Verlichting stelden de monarchie boven religieuze machthebbers, en in plaats van religieuze loyaliteit zagen zij patriotisme als het hoogste goed. Collecties, die eerder gebruikt werden als uiting van een geleerd imago, dienden nu ter versterking van een nationale identiteit.

Classificatie en taxonomie speelden een grote rol in musea, en in de opstellingen werd geprobeerd een beeld van progressie van oud naar jong weer te geven (Díaz-Andreu 2007: 41-42).

Aan het eind van de achttiende eeuw begon het Ottomaanse Rijk te verzwakken, en werd Griekenland beter bereikbaar voor buitenstaanders. Het verzamelen van Griekse oudheden nam hiermee dan ook een grote vlucht (Díaz-Andreu 2007: 46). Onder meer de *Grand Tours* die welgestelde jongeren ondernamen om de onderwerpen van hun klassieke scholing in het echt te zien, zorgden voor een grote uitstroom van objecten uit vooral Italië, vanwaar zij kleinoden en antiquiteiten als aandenken meenamen naar huis. Als gevolg hiervan werden in Rome al vroeg in de achttiende eeuw de eerste openbare musea gesticht. Later in de eeuw volgden andere Europese landen dit voorbeeld. Ook curiositeitenkabinetten begonnen zich steeds meer op een specifieke objectcategorie te richten, hoewel het nog wel zo was dat voornamelijk de Klassieke *stijl* van belang was: echt en nep werd gemoedelijk naast elkaar tentoongesteld en even hoog geacht (Díaz-Andreu 2007: 45-48).

Deze institutionalisering van het verleden, die een grote verandering voor de studie ervan en een belangrijke verhoging van het aantal personen dat er professioneel mee bezig was betekende, vond plaats tegen de achtergrond van de Franse revolutie. Ineens kwamen monarchieën in opspraak en kon overerving niet langer de basis voor een staat vormen. Er was een nieuw concept nodig om staten te legitimeren, en dat werd het idee van de *natie*. Alleen al het feit dat een natie bestond, duidde op het bestaan van een lange nationale geschiedenis die het succes ervan mogelijk had gemaakt. Het verleden werd niet langer weergegeven als een opeenstapeling van koninklijke successen, het nieuwe begrip van naties draaide om civiel burgerschap. Voor deze nieuwe invalshoek om het verleden te bezien was wederom een nieuwe sponsor nodig, en gedurende de negentiende eeuw waren het dan ook steeds vaker de nationale overheden die invloed op geschiedkundige en antiquarische studies uitoefenden (Díaz-Andreu 2007: 58-59).

Antiquiteiten en kunstwerken, zoals bijvoorbeeld schilderijen waarin een link met de klassieken werd gemaakt, speelden een rol bij de vorming van de nieuwe naties en creëerden een beeld van voortgang tussen de oude beschavingen en de moderne natiestaten. Daarnaast werden ze ook gebruikt om bijvoorbeeld territoriale claims te rechtvaardigen. Dit toenemende politieke potentieel maakte van hen een metafoor voor macht, en rechtvaardigde hun inbeslagneming. Het verzamelen van de antiquiteiten werd deels ook verantwoord door te stellen dat ze gered werden van de verwaarlozing in hun land van herkomst, en daarnaast symboliseerden ze in de moderne staten het idee van de westerse wereld als haven van vrijheid en vooral beschaving. De musea speelden een belangrijke rol in het onderricht van het publiek, en als metafoor voor de nieuwe orde hadden klassieke thematica er in zowel archeologie als andere kunstvormen de hoogste prioriteit (Díaz-Andreu 2007: 61). De reizen en verkenningen in en van het Nabije Oosten namen toe in de negentiende eeuw, en zij verschilden sterk van de reizen die eerder al waren gemaakt. Deze eeuw was er een van gefundeerd wetenschappelijk onderzoek (Silberman 1982: 4). Archeologie vormde

nog wel altijd enigzins een underdog onder de academische studies. Voor de meeste antiquair-archeologen was daadwerkelijke objectstudie nog altijd een inferieure manier om tot kennis over de oudheid te komen. Zij hielden zich voornamelijk bezig met geschiedenis en filologie, waarbij archeologie, in de hoedanigheid van de studie van artefacten, voornamelijk diende ter bevestiging van tekstuele informatie (Díaz-Andreu 2007: 62).

De negentiende eeuw was de gouden eeuw van het Europese kolonialisme (Wesseling 2003: 11-12), maar in de tweede helft van deze eeuw zien we ook de grootschalige uiting van een fenomeen dat bekend staat als informeel kolonialisme of informeel imperialisme. Het houdt in dat bepaalde landen, hoewel ze officieel onafhankelijk zijn en hun eigen regels maken, om te overleven dusdanig van een ander land afhankelijk zijn dat deze koloniserende landen of Rijken in staat worden gesteld een dominante controle te bewerkstelligen, en zo een gebied waarover ze geen feitelijke soevereiniteit hebben toch onder hun gezag weten te brengen. Rond het eind van de negentiende eeuw gold dit voor een groot aantal gebieden, te weten de Middellandse Zee, het Ottomaanse Rijk, Perzië, en de onafhankelijke staten in het Verre Oosten en Centraal- en Zuid-Amerika. Sommige van deze gebieden, zoals het Ottomaanse Rijk en Italië, waren ook weer Rijken in zichzelf, met hun eigen invloedssfeer van formele en informele kolonies (Díaz-Andreu 2007: 99).

Naast de antiquairs, avonturiers, en vroege uitwasemingen van de vroege geïnstitutionaliseerde archeologie, zien we in de tijd van het imperialisme ook de opkomst van de *foreign school* (Díaz-Andreu 2007: 101). Waar het vroege nationalisme echter in het teken stond van individuele rechten en soevereiniteit van de burgers en een notie van vrijheid die men bereid is tot de dood toe te verdedigen, zien we dat dit halverwege de negentiende eeuw overgaat in een vorm van cultureel of etnisch nationalisme, waarbij naties gedefiniëerd worden als eenheden van individuen die een gezamenlijke geschiedenis delen en op die manier een ethnische eenheid of ras vormen, een gezamenlijke taal spreken en een bepaalde set van cultuurgebonden normen en waarden delen (Díaz-Andreu 2007: 5-6). We zien dan ook dat het wetenschappelijk debat zich tegen het eind van de eeuw in die buitenlandse instituten (de eerder genoemde *foreign schools*) beperkt tot kleine groepen intellectuelen van eenzelfde nationaliteit, die de discussie alleen met elkaar en in hun eigen taal aangingen. Het spreekt van zich dat op deze manier competitie tussen de verschillende naties gecultiveerd werd, en nationale competitie zo een grote rol zou blijven spelen binnen de archeologie (Díaz-Andreu 2007: 101, 107).

Griekenland was inmiddels in 1930 onafhankelijk geworden (Díaz-Andreu 2007: 84), wat voor een verdere verzwakking van het Ottomaanse Rijk zorgde (Wesseling 2003: 99). Vooral in Italië en Griekenland waren echter steeds meer wetten en regels van kracht die de uitvoer van oudheden beperkten of zelfs verboden. Het was hierdoor voor buitenlandse archeologen vaak moeilijk om geld van de staat los te krijgen om in deze landen opgravingen te bekostigen. Restricties aan de uitvoer van objecten betekende immers ook weinig tot geen antiquiteiten om de

collecties in de eigen noordwest-Europese musea uit te breiden. Om Italiaanse of Griekse oudheden te bemachtigen moesten de Europese machten hetzij reeds bestaande collecties opkopen, hetzij afgietsels van de bekende stukken laten maken of aankopen. Veel Klassieke antiquiteiten werden in deze periode dan ook uit het Ottomaanse Rijk gehaald. Ook hier waren wel uitvoerrestricties aanwezig, maar de wetten waren minder strict en werden vanwege onder meer interne zwakte minder goed nageleefd en gecontroleerd (Díaz-Andreu 2007: 109).

3.2 Palestina: archeologie en de Bijbel

In de zoektocht naar de oorsprong van de Westerse beschaving en de negentiende eeuwse imperia trok de grote interesse in de Klassieke oudheid niet alleen veel onderzoekers en toeristen naar Italië en Griekenland, maar ook naar gebieden als onder meer Egypte en Mesopotamië. Zoals eerder gezegd werd de toegang tot het Ottomaanse Rijk voor buitenlanders sterk bemoeilijkt, maar nadat de eerste reizigers deze restricties toch hadden weten te overkomen volgden diplomaten uit de verscheidene Westerse imperia al snel, en in hun kielzog geografen, antiquairs en andere wetenschappelijke specialisten. Nadat eerst Egypte en daarna Mesopotamië bereikt waren, spreidde de interesse zich vervolgens uit richting Palestina en tot op zekere hoogte ook tot Libanon en Turkije (Díaz-Andreu 2007: 131).

Met het op instorten staan van de Ottomaanse overheersing was het lot van het Midden Oosten onduidelijk, en de opkomende imperiale machten uit Europa probeerden allemaal actief invloed te krijgen in de regio (Silberman 1982: 4). Het grootste deel van deze gebieden maakte nog altijd deel uit van het Ottomaanse Rijk, maar zowel Egypte, vanaf 1881, als Palestina en Mesopotamië vanaf de Eerste Wereldoorlog, kwamen uiteindelijk officieel onder Britse controle, hoewel de laatste twee eigenlijk al vanaf de negentiende eeuw al onder de informele invloedssfeer van de Britten vielen. Zoals in alle koloniale gebieden vormde archeologie een werktuig om imperiële overheersing te bewerkstelligen, en aldus duurde het niet lang voor de politieke elites zich er ook hier voor begonnen te interesseren. Archeologie was niet los te zien van de politieke ideeën van de tijd, en nationalisme was dan ook het kader waarbinnen de oude volkeren werden gezien: als oude natiestaten. Daarnaast had de ideologie van het nationalisme ook een grote invloed op de manier waarop linguïstische en raciale issues werden gezien. Rasicme begon in het Westen een serieuze en wijdverspreide stroming te worden vanaf ongeveer 1840, en vooral het antisemitisme speelde hierbij in het Nabije Oosten een grote rol (Díaz-Andreu 2007: 134-136).

Naast de politieke en ideologische redenen speelde er echter nog een zeer belangrijk ander aspect mee in de beslissing wetenschappelijke en archeologische expedities uit te sturen naar de genoemde landen van het Nabije Oosten. Deze gebieden waren de zogenaamde bijbelse landen, en het was dan ook in deze regionen dat de verhalen uit de Bijbel zich grotendeels hadden afgespeeld.

Onderzoek naar het bijbelse verleden was een van de belangrijkste drijfveren voor archeologisch en ander wetenschappelijk onderzoek in het Nabije Oosten (Díaz-Andreu 2007: 131).

Het waren in de negentiende eeuw praktisch alleen maar Christenen die archeologie bedreven in het Nabije Oosten, maar de invloed die religie hier op de archeologie had uit zich niet alleen in het geloof van de opgravers, het is ook duidelijk terug te vinden in de manier waarop men de wetenschap bedreef. De enige periode waarvoor men zich interesseerde was die waarin de bijbelse verhalen zich zouden hebben afgespeeld, en zoals ook al in de inleiding vermeld was het enige doel dat men voor ogen had het illustreren, het bewijzen, en/of het betwisten van bijbelteksten. De informatie die uit de Bijbel gehaald werd vormde een belangrijke basis voor de rest van het onderzoek (Díaz-Andreu 2007: 131-132).

We hebben het eerder gehad over de vele klappen die religie in de Westerse wereld vanaf de middeleeuwen te verwerken had gehad, maar het Rationalisme had ook een belangrijk positief effect voor het geloof. Met de nadruk op het belang van educatie en sociale vangnetten zorgde de Verlichting mede voor de oprichting van vele nieuwe religieuze instituten. Een belangrijke hiervan voor vooral de archeologie in Palestina was de zendingsmissie (Díaz-Andreu 2007: 133), hoewel we niet moeten vergeten dat Christenen natuurlijk al vanaf het begin van het koloniale tijdperk bezig waren met het verspreiden van het Geloof. Columbus en Vasco da Gama zelf rekenden het winnen van nieuwe zielen al in de vijftiende eeuw tot een belangrijk doel van hun tochten (Wesseling 2003: 86), en ook in de vroege middeleeuwen waren predikers al druk in de weer met het bekeren van zogenaamde heidenen. Het voornaamste doel van de missiegenootschappen was nog altijd het bekeren van de niet-Christenen die de imperiële machten tegen kwamen tijdens hun wereldwijde expansiedriften.

Zo ook in Palestina, dat al vanaf de zestiende eeuw onder Ottomaans bewind viel en daarmee lange tijd afgesloten was geweest voor Europese invloeden. Vanaf de eerste helft van de negentiende eeuw werden enkele missionarissen langzaam het gebied binnen gelaten, en hun aantal zou in de tweede helft van de eeuw sterk groeien, mede ook door de minder stevig dichtgespijkerde Ottomaanse grenzen die ervoor zorgden dat steeds meer pelgrims het gebied in konden trekken om de heilige plaatsen te bezoeken. Het was ook in deze periode dat de eerste Christelijke secten kolonies in de regio vestigden (Díaz-Andreu 2007: 133), sommige zelfs met het specifieke doel het Heilige Land met Christenen te herbevolken. Veel van de negentiende eeuwse bijbelse archeologen hadden een achtergrond in een van deze missies, en in tegenstelling tot in andere landen leefde in Palestina dan ook een groot aantal van de archeologen daadwerkelijk in de regio die ze onderzochten (Díaz-Andreu 2007: 134).

De vroege opgravingen in het Nabije Oosten vielen in een periode dat men zich in de hoger opgeleide kringen belangrijke vragen stelde omtrent de historische werkelijkheid van de Bijbel. De ontdekkingen in de biologie en de geologie, gerelateerd aan Darwin en Lyell, halverwege de negentiende eeuw tornden aan de onaantastbaarheid van de letterlijke interpretatie van Genesis, en

de catastrofetheorie en de creatie door God kwamen langzaamaan in de schaduw te staan van de evolutietheorie. De wetenschap begon inconsistenties en anachronismen in het Oude Testament bloot te leggen, hoewel archeologie door zowel de conservatieven als de bijbelsceptici gebruikt werd om hun punt te bewijzen (Moorey 1991: 2-3).

In 1801 arriveerde de Britse wereldreiziger en geograaf, en bovenal sceptisch wetenschapper Edward Daniel Clarke in Palestina, waar hij de eerste was die de religieuze traditie losliet om het Heilige Land met een seculaire blik te bezien (Silberman 1982: 18-20). Na hem volgde in 1806 de Zwitser Ulrich Seetzen, die zichzelf de talen en gewoonten van het Midden Oosten eigen had gemaakt en zo de eerste Europeaan werd die in de moderne tijd de gebieden ten oosten van Zee van Galilee en de rivier de Jordaan aanschouwde, en over de bergen van de Sinaï trok. Zijn sponsors waren een Duitse hertog en Tsaar Alexander I, voor wie hij ‘Oriëntaalse curiositeiten’ moest verzamelen (Silberman 1982: 20). Tijdens zijn zoektocht ontdekte hij onder meer de stad Gerasa. Een van de studenten van Clarke, de Zwitserse Johann Ludwig Burckhardt, localiseerde vervolgens de oude stad Petra (Díaz-Andreu 2007: 148).

3.3 Palestina: opkomst van de wetenschappelijke archeologie

Vanaf het laatste kwart van de eeuw werden de individuele reizigers en wetenschappers steeds meer vervangen door gesponsorde teams. In 1865 werd in Londen de *Palestine Exploration Fund* opgericht, met als doel het bevorderen van ‘accuraat en systematisch onderzoek naar de archeologie, topografie, geologie en fysische geografie, natuurwetenschappen, manieren en gebruiken van het Heilige Land, ter illustratie van de Bijbel’. Het idee was om hiertoe zowel een moderne kaart van het land te maken, als een begin te maken met het systematische onderzoek van Jeruzalem door middel van opgravingen (Moorey 1991: 18-19). Dit leidde tussen 1871 en 1878 uiteindelijk tot een survey van geheel Palestina ten westen van de Jordaan, waarbij een complete inventaris werd gemaakt van elk natuurlijke en historische kenmerk van het landschap.

Het belang van deze missie voor de wetenschap was enorm en ook zeer succesvol, maar ook strategisch gezien had zij grote waarde. In het kader van het uiteenvallende Ottomaanse Rijk en de Britse belangen in verband met het Suez kanaal, was er de Britten veel aan gelegen Palestina in handen te krijgen, of het tenminste uit handen van de Russen te houden. De belangrijkste deelnemers aan de survey waren dan ook militairen: kapitein Charles Wilson, luitenant Claude Condon, en luitenant Horatio Herbert Kitchener dienden allemaal onder het *War Office*. In 1877 vielen de Russen de Balkan binnen en voegden die toe aan hun eigen Rijk, als reactie waarop Groot-Britannië de controle over Cyprus nam. De politieke situatie zorgde ervoor dat steeds meer van de voor het PEF werkende wetenschappers vanwege hun expertise weer naar militaire en politieke functies werden teruggehaald. Aan de lange opeenvolging van militaire avonturiers en

verkenner kwam hiermee een einde, en de verdere verkenningen van het Heilige Land zouden nu vooral door civiele burgers worden gedaan. Na onrusten in Egypte die een bedreiging vormden voor de veilige doorvoer door het Suez kanaal, namen de Britten ook daar de macht over. Het enige gevaar kwam nu nog vanuit Palestina zelf, dus onder leiding van onder meer Kitchener begonnen de Britten met het maken van plannen om ook daar de macht te verkrijgen (Silberman 1982: 113-127), waar zij, zoals eerder vermeld, vanaf de Eerste Wereldoorlog definitief in slaagden.

Ook in andere landen werden in deze jaren verenigingen ten behoeve van de exploratie van Palestina opgericht. In Duitsland was daar in 1877 het Lutherse *Deutsche Palästina-Verein*, in Rusland werd in 1882 de Russisch Orthodoxe Palestina Vereniging opgericht, vanuit Frankrijk kwam men met de Katholieke *École Biblique*, en zo waren er nog vele meer (Díaz-Andreu 2007: 151). Ondanks het grootschalige onderzoek dat inmiddels was gedaan had men nog steeds geen notie van het belang van tells, waarvan gedacht werd dat het natuurlijke formaties, dan wel platforms voor monumentale structuren waren. Pas met de opgravingen van Troje op Tell Hissarlik door Schliemann tussen 1871 en 1890 begon duidelijk te worden welke schatten aan archeologie zij herbergden (Moorey 1991: 25-26). In opdracht van het PEF graaft William Matthew Flinders Petrie daarom in 1890 Tell el-Hesi op, waarvan hij dacht dat het Laachish was, hoewel we de tell tegenwoordig identificeren met Eglon. Het was een keerpunt voor de archeologie in het gebied. Petrie had eerder opgegraven in Egypte, waar hij de waarde van aardewerk voor dateringen had leren kennen en er een gedetailleerde chronologie voor had opgesteld. Hoewel hij Schliemann kende was zijn grote voorbeeld generaal Pitt Rivers, die in Engeland de weg had geopend voor modern archeologisch veldwerk dat zich kenmerkte door grote precisie. Nu was het graven op een tell niet te vergelijken met wat Pitt Rivers in Groot-Britannië tegenkwam, en Petrie slaagde er dan ook niet in aan de diens hoge eisen te voldoen, maar hij was voorzichtig bij het opgraven, zorgde voor goede documentatie van zelfs de meest triviale objecten en was snel met de publicatie van zijn resultaten. Door zijn kennis van het Egyptische aardewerk was hij ook hier in staat een betrouwbare aardewerksequentie vast te stellen, en zo was het op Tell el-Hesi dat het eerste echt wetenschappelijke kader voor de studie van de beschavingen van het oude Palestina werd vastgesteld (Díaz-Andreu 2007: 152; Moorey 1991: 26-29; Silberman 1982: 148-149).

Petrie vertrok al snel weer richting Egypte, en zijn opvolger op Tell el-Hesi was de Amerikaan Frederick Jones Bliss. Zij werkten kort samen in Egypte, waar Bliss het vak leerde van Petrie, alvorens hij alleen aan de slag ging in Palestina (Silberman 1982: 150). Hoewel Bliss opgroef volgens de stratigrafische methode, maakte hij geen gebruik van de aardewerksequenties van Petrie. De fouten in zijn resultaten, en in die van Petrie, zorgden ervoor dat datering aan de hand van aardewerk door andere bijbelse wetenschappers verworpen werd (Moorey 1991: 29-30). Een kleitablet dat hij opgroef schonk Bliss echter wel waardering. De tekst duidde op politieke heerschappij van de Egyptenaren over de Canaanitische staatjes in de veertiende eeuw BCE, en

zorgde er zo voor dat voor het eerst de resultaten van een opgraving in Palestina niet alleen bijdroegen aan de bijbelse, maar ook aan de seculaire geschiedenis van het land. Wetenschap werd steeds meer de sleutel tot het ontsluiten van het oude Palestina (Silberman 1982: 150-151).

Was het Britse PEF tot nog toe praktisch alleen in de sponsoring van opgravingen in Palestina, in de twintigste eeuw kwam daar verandering in. In 1902 begon de Weense theoloog Ernst Sellin, de huisvriend van de familie Böhl, met Oostenrijks geld¹⁰ zijn opgravingen op Tell Ta`annek. Samen met de Duitse archeoloog Gottlieb Schumacher groef hij daar de Canaanitische stad Taanach op. Niet alleen vonden ze er fortificaties, een tempel, begravingen en vele objecten, ook werd er een relatief groot aantal kleitabletten aangetroffen¹¹ (Moorey 1991: 33; Silberman 1982: 166). De interesse van de Duitse Kaiser Wilhelm was gewekt, en met de belofte van zeer genereuse donaties vanuit de regering begon de Deutscher Palästina-Verein een steeds belangrijker speler in de Palestijnse archeologie te worden (Silberman 1982: 166).

Hoewel Sellin op Taanach Petrie navolgde door het aardewerk te classificeren in de vier perioden waarin hij de geschiedenis van Taanach verdeelde, was zijn veldwerk, ook voor de toen geldende normen, primitief en ondermaats. Wanneer hij in 1907, 1909 en 1911 echter Tell es-Sultan, het oude Jericho, opgraaft, inmiddels als wetenschapper in Duitsland werkzaam, is zijn werk een stuk verbeterd. Er zijn voldoende architecten aanwezig en het in 1913 verschenen opgravingsrapport is een van de eerste rapporten betreffende een Palestijnse site die aan de eisen voldoet. Het bevat goede plattegronden en foto's, en bovenal zeer instructieve observaties betreffende stratigrafie. Wel is het zo dat grote fouten qua datering worden gemaakt. Sellin baseert zijn chronologie niet op al vastgestelde aardewerksequenties, maar op onder meer zijn arbitraire identificatie van een muur als *de* muur die door Joshua zou zijn verwoest (Moorey 1991: 33-35).

In 1900 was ook de *American School for Oriental Study and Research in Palestine* opgericht. Van 1908 tot 1910 sponsorden zij de opgraving van Reisner, Fisher en Lyon te Samaria. Reisner was net als Petrie een Egyptoloog en kwam slechts een korte periode naar Palestina. Hij bracht de hoge standaarden voor opgravingsdocumentatie uit Egypte mee, waarbij hij de nadruk legde op goed getrainde medewerkers, goede supervisie en gedetailleerde documentatie van vondsten, waar fotografie een belangrijk onderdeel van uitmaakte. Zijn standaarden waren vele malen hoger dan die van gelijktijdige opgavers in Palestina, maar het was vooral zijn inzicht in tells waarmee hij zijn stempel op de archeologie drukte. Hij zag in dat het voor het vaststellen van dateringen en

¹⁰ Volgens Díaz-Andreu (2007: 154) wordt Sellin gesponsord door de German Oriental Society, maar dit was in elk geval voor het eerste jaar niet het geval. Wel wordt dan de aandacht van Keizer Wilhelm getrokken, en het is mogelijk dat er de volgende jaren wel Duits geld naar de opgravingen van Sellin ging, maar geheel duidelijk is het mij niet. Alle bronnen vertellen op dit punt een verschillend verhaal.

¹¹ Moorey (1991: 33) stelt dat het in eerste instantie gaat om 4 tabletten, waarbij in 1904 het aantal op zeven plus vijf fragmenten komt. Silberman (1982: 166) spreekt van een archief van veertig kleitabletten, allemaal gevonden in 1902. Als we kijken naar Kenyon (1987:44), spreekt ook zij van de zeven hele, en vijf gefragmenteerde tabletten. Wel noemt ze veertig als het totale aantal Akkadische teksten dat in Canaan is aangetroffen. Gezien het feit dat de eerste editie van haar boek uit 1978 stamt en dus goed door Silberman gebruikt kan zijn, is dit misschien waar de verwarring ontstaan is.

faseringen voor gebouwen en objecten noodzakelijk was om verschillende lagen van debris in en om gebouwen en andere features grondig te bestuderen, en het was dit inzicht dat de archeologie voor de generaties na hem sterk zou veranderen (Moorey 1991: 35).

De Eerste Wereldoorlog veranderde de hele kaart van het Midden Oosten, en zorgde ervoor dat het gebied toegankelijker werd voor archeologen dan ooit tevoren. De oude *gentleman scholars* werden steeds meer vervangen door professionele archeologen, en de kosten van het opgraven werden dankzij de hogere standaarden die meer staf en beter materiaal behoefden steeds hoger. De intensificatie van wegebouw en de introductie van gemotoriseerd transport vergemakkelijkten het leven van de archeoloog zeer. In de mandaatgebieden verschenen lokale departementen van antiquiteiten en een reeks aan nieuwe wetten die samen zorgden voor een periode vol van archeologische ontdekkingen, en in Jeruzalem werd het Palestijnse Museum voor Antiquiteiten geopend. Belangrijk ook was de hernieuwde verbroedering van wetenschappers door middel van de *Palestine Oriental Society*, waarin zowel katholieken als protestanten, en Arabieren als Joden samenkwamen. Het was een tijd vol kansen voor archeologen (Moorey 1991: 48-49).

Hoewel de in 1914 opgerichte *Jewish Exploration Society* zich vooral richtte op het opgraven van Joodse onderwerpen, genoten Oud Testamentische sites nog altijd het hoogste aanzien en bleef de Bijbel een der belangrijkste leidraden. De Amerikaanse Egyptoloog Breasted, grondlegger van het *Oriental Institute* in Chicago, vormde een uitzondering. Met zijn interesse in de prehistorie van het Nabije Oosten, en dan vooral de vroege ontwikkeling van de mens en beschaving was hij zijn tijd nog altijd ver vooruit (Moorey 1991: 50-51).

De Duitser Wellhausen stelde in 1878 al dat de Bijbel 'geen historische kennis over de patriarchen verstrekt, maar over de tijd dat de verhalen over hen begonnen te verschijnen in de Israelitische periode' (Kenyon 1987: 19). In de eerste helft van de twintigste eeuw echter was William Foxwell Albright de *leading man* in de Palestijnse archeologie, en hij hield er andere denkbeelden op na. Hij probeerde nog altijd de verhalen uit de Bijbel te bewijzen, hoewel zijn aanpak bijzonder was en van grote betekenis vanwege het feit dat hij dit aanpakte vanuit de archeologie. Hij gebruikte archeologisch onderzoek om vervolgens naar de Bijbel te kijken, in plaats van andersom, daarbij echter nog wel altijd gelovend dat archeologie en de inscripties die hij onderzocht inderdaad bewijs vormden voor de historiciteit van de bijbelverhalen. Het ontbrak hem aan veel veldervaring, maar hij was zeer bekend met de regio en de relevante oude talen, en bezat een enorme kennis over zowel de Bijbel als de oude geschiedenis van het gebied, waardoor hij in staat was problemen vanuit alle hoeken te bezien (Moorey 1991: 67-78). Albright zag zichzelf dan ook niet als slechts archeoloog, philoloog, bijbelkenner, of andere geïsoleerde wetenschapper, hij vond zichzelf een allround Orientalist (Gitin 2002: 5). Hij geloofde in de Bijbel als een waardevol historisch document, maar ging in zijn onderzoek als een buitengewoon kritisch wetenschapper te werk. Hoewel zijn methoden later bepaald niet foutloos en zijn oplossingen soms simplistisch bleken, is aan zijn intellectualiteit en integriteit nooit getornd (Moorey 1991: 67-78). Voor

Albright was bijbelonderzoek een ‘systematische analyse of synthese van welke fase van bijbelwetenschap dan ook, die kan worden verhelderd door archeologische ontdekkingen’, en voor zowel zijn generatie als de generatie na hem waren bijbelstudies en bijbelse archeologie dan ook onlosmakelijk met elkaar verbonden. Voor hem een hier heel belangrijk onderdeel van, was het feit dat om de Bijbel echt te kunnen begrijpen, die in de grotere context van het gehele oude Nabije Oosten zoals die uit archeologische ontdekkingen en de verschillende taal- en tekststudies is gebleken moet worden geplaatst (Gitin 2002: 5).

Het was dus in een periode waarin het Nabije Oosten door de oorlog en daaropvolgende modernisering onder Brits bewind sterke veranderingen onderging, en de Palestijnse archeologie uit haar isolement begon te worden gehaald, maar nog wel vanuit een conservatief Bijbels oogpunt werd gezien, dat Böhl zijn intrede deed.

3.4 Nabije Oosterse archeologie in Nederland

Een van de eerste personen die wetenschappelijke interesse toonde in Palestina was de Nederlander Adriaan Reland, professor in Oriëntaalse talen aan de Universiteit van Utrecht. In 1708 publiceerde hij zijn *Antiquitates Sacrae Veterum Hebraeorum*, en in 1714 *Palestina geïllustreerd door Antieke Monumenten*, beide oorspronkelijk in het Latijn (Díaz-Andreu 2007: 147-148), terwijl van de tweede ook een Nederlandse vertaling verscheen (van der Kooij 2011: 109). Zowel voor, als in de periode na zijn publicaties verschenen vele reisverslagen in het Nederlands die een grote interesse voor het Heilige Land genereerden, maar op wetenschappelijk gebied gebeurde er vanuit ons land vrij weinig, terwijl wat er gebeurde voornamelijk doorging op bronnen uit de Klassieke Oudheid. Hoewel seculiere redenen als handel, exploratie en politiek in kleine mate een rol speelden, was de belangrijkste reden van de interesse van het Nederlandse publiek in Palestina de religieuze connectie van de regio. Bijbelstudie in zichzelf was dan ook een florerend subject, maar van studies naar externe vergelijkingen was in de vroege achttiende eeuw nog amper sprake. Wel was het zo dat dankzij de voor de Nederlandse Republiek specifieke interesse in de menselijke achtergrond van de Bijbel langzaamaan ook een vroege interesse in bijbelse filologie en archeologie begon op te komen (van der Kooij 2011: 106-112).

Aan het begin van de negentiende eeuw zien we zo onder meer Bijbeledities verschijnen waarbij in de noten niet alleen naar etnografische, maar ook naar archeologische kennis wordt verwezen. Het gaat hierbij echter nog om zeer oppervlakkige opmerkingen. Ook worden illustraties in deze edities gebruikt om onder meer de natuur en het klimaat in het Heilige Land weer te geven. De bronnen hiervoor zijn veelal verhalen van de vroegste reizigers in het gebied, en vormen dus voornamelijk een etnografisch verslag. Wel wordt er vervolgens ook aangegeven dat sommige van de illustraties en opmerkingen twijfelachtig zijn, en dat het doel slechts is een *mogelijke* weergave

van de werkelijkheid in Bijbelse tijden te geven (van der Kooij 2011: 115-116). Gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw begint ook de eerste data van opgravingen uit Mesopotamië in Nederland door te dringen, en neemt de Assyriologie een vlucht. Archeologisch materiaal uit Palestina is dan echter nog altijd amper voor handen (van der Kooij 2011: 118).

In 1818 werd Caspar J. Reuvens in Nederland benoemd tot de eerste hoogleraar der archeologie ter wereld. Hoewel zijn positie voornamelijk op de Klassieke archeologie gericht was, hield hij zich ook bezig met nationale archeologie en de archeologie van andere gebieden. Ook in 1818 werd het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden opgericht, toen nog onder de noemer van 'Archeologisch Kabinet', waarvan Reuvens de eerste directeur was (Díaz-Andreu 2007: 101, 331; Kluitenberg 2006: 48). In 1745 werd de collectie Klassieke sculpturen van Papenbroek, die eerder al in handen van de Universiteit Leiden was overgegaan, opgesteld voor het publiek. Het was hiermee de eerste openbare collectie in Nederland. Reuvens breidde deze verzameling op grote schaal uit, waarna de collectie naar de Breestraat verhuisde. Hier kon het publiek dankzij zijn inspanningen onder meer de Egyptische, Punische, Griekse en Romeinse contexten van de Bijbel bestuderen (van der Kooij 2011: 119). Vooral de Egyptische collectie was van hoge kwaliteit en behoorde tot de beste drie van Europa. Hoewel Reuvens van groot belang is geweest voor de ontwikkeling van de archeologie in Nederland en specifiek ook voor het RMO, was hij ook een kind van zijn tijd. Als Klassiek archeoloog in een tijd waarin het neoclassicisme een der belangrijkste stromingen was, had hij een duidelijk idee over wat wel en niet in een oudheidkundig museum thuishoorde. Voor hem was dat bovenal alles waar de Grieken en/of Romeinen invloed op hadden uitgeoefend, of de materiële uitingen van zaken die zij in hun geschiedschrijvingen behandeld hadden (Kluitenberg 2006: 48-49). Hoewel een definitie als deze zeer breed gelezen kan worden, wat Reuvens ook zeker deed, spreekt toch ook hier het Klassieke vooroordeel dat we ook in de bredere Europese context al besproken hebben.

Algemeen gezien kunnen we stellen dat er in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw, hoewel er nog altijd sterk vanuit bijbels oogpunt naar de regio's van het Nabije Oosten gekeken werd, steeds meer gebruik wordt gemaakt van externe bronnen en vergelijkingen. Vooral ook geografische en ethnografische informatie wordt steeds beter beschikbaar, en is van steeds hogere kwaliteit. Ook wordt er steeds meer moeite gedaan om de nieuwe wetenschappelijke kennis beschikbaar te maken voor een groot publiek. Hoewel religie van groot belang was, werd die wel gezien vanuit een relatief liberaal en humanistisch standpunt (van der Kooij 2011: 119-120).

Vanaf de jaren vijftig van de negentiende eeuw zien we dat de zogenaamde 'antiquair-archeologen', die de context voor antieke oudheden slechts zoeken in schriftelijke bronnen, steeds meer competitie krijgen van de meer wetenschappelijke archeologie (van der Kooij 2011: 120). Leonhardt Johannes Friedrich Janssen was de eerste Nederlandse wetenschapper die zich niet alleen interesseerde voor de assyriologie, maar zich er ook daadwerkelijk mee bezig hield.

Officieel vanaf 1835 in het RMO werkzaam als conservator der ‘Vaderlandsche Oudheden’, publiceerde hij veel op het gebied van de Assyriologie. Opvallend is dat het hem hierbij niet zozeer ging om de bijbelse connectie: hij interesseerde zich puur voor de historisch-archeologische en de filologische kant van het vakgebied. Uit het voorwoord bij zijn in 1850 verschenen *Over de ontdekkingen van Niniveh: eene archaeologische voorlezing* blijkt duidelijk de toenmalige staat van de beeldvorming betreffende het Nabije Oosten in Nederland. Het onderwerp was zowel wetenschappelijk gezien als bij het publiek nog vrij onbekend, maar Janssen stelt dat er verzocht was om zijn lezing, wat duidt op een interesse vanuit het publiek. Ook geeft hij in zijn voorschrift aan dat op dat moment de vele buitenlandse publicaties over de archeologie van het Nabije Oosten moeilijk verkrijgbaar waren, en dat er nog maar amper in het Nederlands over het onderwerp was gepubliceerd. Wel gaf de actualiteit van de opgravingen aanleiding tot vele nieuwsberichten, maar die waren volgens Janssen niet goed te begrijpen wanneer men niet op de hoogte was van de geschiedenis van die opgravingen (Kluitenberg 2006: 93-94).

De eerste Nederlandse wetenschapper die echt een carrière maakte van de Assyriologie was C. P. Tiele. Vanaf 1887 bekleedde hij in Leiden de leerstoel ‘de geschiedenis der godsdiensten in ’t algemeen’. Uit zijn inaugurele rede *De vrucht der Assyriologie voor de vergelijkende geschiedenis der godsdiensten* wordt duidelijk dat de Assyriologie op dat moment in Nederland nog niet voor vol wordt aangezien. Ondanks het feit dat Tiele argumenteert dat zo een positie in de Europese context van de vlucht die de assyriologie daar heeft genomen niet meer mogelijk zou moeten zijn, blijft het vakgebied in Nederland achter op de rest van Europa. Hoewel na de dood van Tiele in 1902 het vak nog wel gedoceerd wordt, verschijnen er jarenlang geen assyriologische publicaties meer (Kluitenberg 2006: 95-96).

De periode vanaf halverwege de negentiende tot de vroege twintigste eeuw kenmerkt zich door een archeologische focus op materiële cultuur. Vanuit Mesopotamië komt steeds meer materiaal richting Europa, en een steeds groeiende hoeveelheid aan informatie wordt beschikbaar voor het in de bijbelstudie geïnteresseerde publiek. Binnen de bijbelstudies ontstond een kritische tak die tot doel had de bijbelse verhalen een sociale en historische context te geven. Mede oorzaak voor deze nieuwe kritische houding was de grote hoeveelheid aan nieuwe informatie over de vroege maatschappijen in het Nabije Oosten. Wat we in deze periode dan ook veel zien is de publicatie van grote encyclopedieën waarin alle mogelijk relevante kennis betreffende (bijvoorbeeld) de Bijbel bijeen gebracht wordt (van der Kooij 2011: 130).

Toch is het pas in 1913, met de aanstellingen van F.M.Th. Böhl en G.J. Thierry tot hoogleraren der assyriologie in respectievelijk Groningen en Leiden, dat assyriologie in Nederland eindelijk echt de erkenning lijkt te krijgen die het ook in de rest van Europa heeft (Kluitenberg 2006: 96). Voor de archeologie en de geschiedenis van het Nabije Oosten was echter nog altijd geen plaats aan de universiteiten, ondanks het feit dat ze beide ‘in het veld’ steeds meer als relevant studievak erkend werden. In de praktijk werd de behandeling van beide vakken veelal overgelaten aan

taalkundigen. Dit begon echter problemen met zich mee te brengen. Door sterke verschillen in bijvoorbeeld het Egyptische hiërogllyphenschrift enerzijds, en het spijkerschrift anderzijds, was het nodig hier filologisch gezien een onderscheid in aan te brengen. Daarnaast bleek in het begin van de twintigste eeuw dat het aantal talen dat in het oude Nabije Oosten in gebruik was geweest veel groter was dan men zich had voorgesteld. Het begon dus steeds duidelijker te worden dat een behandeling van de geschiedenis en archeologie van de regio uitgevoerd door filologen slechts kon leiden tot een steeds verdere opdeling van het gebied. In deze periode bleek juist steeds meer dat het oude Nabije Oosten een samenhangend geheel was. Er was wel sprake van afzonderlijke landen en gebieden, maar die waren onderling sterk met elkaar verbonden door onder meer handel, politiek en culturele overeenkomsten (Frankfort 1933: 5-6). Men begon in te zien dat filologie niet langer los kon worden gezien van de archeologisch-historische context. Een gevolg hiervan was dat het vakgebied enorm uitdijde. Hierdoor zien we dat sommige wetenschappers zich zeer breed oriënteren en specialiseren, terwijl andere zich binnen een kleiner gebied blijven bewegen (Kluitenberg 2006: 85). Waar Thierry zich puur op de assyriologie richtte (Kluitenberg 2006: 82), hebben we in hoofdstuk 2 al kunnen zien dat Böhl juist een van deze breed gespecialiseerde wetenschappers was, die zich op velerlei gerelateerde vakgebieden thuisvoelde.

Professionele Nederlandse deelname aan opgravingen in Palestina zien we pas in de jaren '20 van de twintigste eeuw. Hiermee staan we aan de start van een nieuw tijdperk van archeologische interesse in Palestina vanuit Nederland, dat een belangrijke invloed op zowel bijbelstudies als publieke kennis zou hebben. Hoewel er enig eerder Nederlands veldwerk in de regio was uitgevoerd, kunnen we het echte begin ervan plaatsen bij Böhls actieve deelname aan de Duitse opgravingen van Sellin te Tell Balata in 1926, waar hij tezamen met een klein aantal andere Nederlanders deel uitmaakte van het opgravingsteam. Ook de Nederlander J. Simons, van belang geweest voor de archeologie in Nederland, werkte in Palestina. Vanaf 1932 nam hij een aantal seizoenen deel aan de opgravingen te Telleilat Ghassul (van der Kooij 2011: 130-131).

Een derde belangrijke naam is die van Henri Frankfort. In 1921 vertrok hij naar Londen om daar onder Flinders Petrie te studeren, met wie hij in 1922 opgroef in Egypte. Vervolgens werkte hij in 1924 en 1925 in Griekenland aan het aardewerk van verscheidene opgravingen, waarna hij tussen 1926 en 1929 wederom in Egypte opgroef op Amarna, Abydos en Armant. Op Amarna werd Frankfort opgemerkt door de vooruitstrevende Amerikaanse Egyptoloog James Henry Breasted, de oprichter van het *Oriental Institute* van de Universiteit van Chicago. Hij was het die ervoor zorgde dat Frankfort een positie kreeg als organisator en directeur van een nieuw project van het *Oriental Institute* in Irak. Het ging hier om de Diyala opgravingen ten noordoosten van Bagdad. Dit was een zeer belangrijk project. Het onderzoek richtte zich hier namelijk voor het eerst niet op slechts één site, maar een hele regio. Vier grote sites binnen het gebied werden opgegraven en met elkaar vergeleken, waardoor dankzij omvangrijke stratigrafische en typologische data een hoogstaande chronologie kon worden opgesteld voor de periode van 3500 tot 1500 BC. Deze

chronologie is tot op vandaag de dag bijkans onveranderd gebleven, en is de belangrijkste die voor Mesopotamië in gebruik is (Meijer 2009: 189-190; Wengrow 1999: 598-601). Opvallend is dat Frankfort bij het samenstellen van zijn team er naast archeologen en architecten ook voor koos om archeozoölogen, paleobotanisten, ceramologen en filologen mee te nemen. In gedachten houdend dat we het hier hebben over 1929, is dit een erg moderne houding en wordt duidelijk dat Frankfort zijn tijd ver vooruit was. Frankfort was echter ook in deze vroege periode al op de hoogte van de noodzaak van samenwerking tussen de verschillende disciplines wanneer men de oude wereld echt wil proberen te begrijpen. Helaas was dit een mening die slechts zeer weinigen van zijn tijdgenoten was toegedaan, en die ook decennia later nog zeker niet algemeen geaccepteerd werd (Meijer 2009: 190-191). Dit betekent niet dat Frankforts werk niet gewaardeerd werd. Zijn opgravingen en publicaties waren van hoge kwaliteit, en in 1933 wordt hem dan ook gevraagd de eerste Nederlandse leerstoel voor de ‘Archeologie en de Geschiedenis van het Nabije Oosten’ te bekleden aan de Universiteit van Amsterdam (Frankfort 1933: 5, 28).

Hoewel zowel Böhl, als Simons en Frankfort veel hebben betekend voor de Nederlandse archeologie van het Nabije Oosten, waren zij allen deels of grotendeels werkzaam in het buitenland. Simons was als hoogleraar in de Archeologie verbonden aan het *Pontificio Istituto Biblico* in Rome, terwijl Frankfort in Chicago als *Research Professor of Oriental Archaeology* werkzaam was (Kluitenberg 2006: 96). Een positie die hij trouwens ook aanhield tijdens zijn hoogleraarschap in Amsterdam, waardoor hij per jaar slechts twee korte perioden in die stad aanwezig kon zijn (Frankfort 1933: 29; Wengrow 1999: 602). Böhl was, onder meer via de opgravingen te Tell Balata, verbonden aan Duitsland. Dit was een doorn in het oog van de redactie van *Ex Oriente Lux*, het Vooraziatisch-Egyptisch genootschap dat mede door de inspanningen van Böhl opgericht was. In het Jaarbericht van 1939 schrijven zij dan ook dat ‘het voortdurend steunen op en werken voor buitenlandsche instituten door onze Nederlandse geleerden op den duur een verlies voor onze zaak is’. Zoals Kluitenberg opmerkt wijst deze nadruk op ‘onze zaak’ op ofwel een nationaal belang aan de kant van de wetenschappers, ofwel een poging tot het opwekken van het nationale belang van de zaak bij het Nederlandse publiek. Zij concludeert dat we hier waarschijnlijk van doen hebben met een combinatie van beide (Kluitenberg 2006: 96).

We zagen al eerder dat Janssen in 1850 een stem gaf aan de veelgehoorde klacht dat buitenlandse bronnen moeilijk verkrijgbaar waren, en vooral ook dat er zo weinig in het Nederlands gepubliceerd werd. Ook in de eerste helft van de tweede eeuw zien we dat steeds meer assyriologen, archeologen en oudtestamentici klagen over een gebrek aan oorspronkelijke bronnen. Hoewel de belangstelling voor het oude Nabije Oosten vanuit zowel de wetenschap als het publiek groeide, was er een tekort aan literatuur (Kluitenberg 2006: 96-97). Dit is een belangrijk punt om hier op te merken, daar we straks zullen zien dat Böhl niet alleen veel wetenschappelijke artikelen publiceerde (hoofdstuk 4), maar zich er juist ook voor inzette het gat tussen de wetenschap en het publiek te dichten (hoofdstuk 5).

4. Böhl binnen de wetenschappelijke archeologie van het Nabije Oosten

4.1 Invloeden

4.1.1 Vader Eduard Böhl

Zoals al vermeld groeide Böhl op in een zeer intellectueel milieu (zie: 2.1). Tijdens zijn jeugd was het huis altijd vol met academici en theologen. Zijn vader Eduard bekleedde in Wenen aan de Protestants-Theologische Faculteit een leerstoel voor dogmatische vakken, en was een zeer behoudend theoloog (Burggraaf 2006: 168). Hoewel Eduard van huis uit Luthers was opgevoed, bekeerde hij zich tijdens zijn studiejaren tot de gereformeerde belijdenis (Balke 2001: 18). Onder invloed van zijn schoonvader, de conservatieve theoloog Kohlbrugge, kwam zijn eigen theologische interesse tot bloei. Zijn zeer behoudende standpunten worden onder meer duidelijk als we kijken naar zijn in 1884¹² verschenen werk *Tot de Wet en tot de Getuigenis. Een Verweerschrift tegen de Nieuw-Critische Studie van het Oude Testament*. Meteen in de eerste zinnen van hoofdstuk 1 laat Eduard zijn ongenoegen jegens de nieuwe Bijbelkritieken duidelijk blijken:

De kritiek van den Pentateuch is door Wellhausen tot een resultaat gekomen, dat men, naar eene gemeenzame spreekwijze, zou kunnen noemen: zich vastloopen in een blinde steeg. Het scepticisme, dat zich aanvankelijk vergenoegde den kandelaar der goddelijke Wet een weinig van zijn plaats te verwijderen en in de eerste eeuwen nà Mozes over te brengen, is er thans toe overgegaan deze Wet zóóver terug te dringen, dat men waarlijk geen raad meer weet (Böhl, E. 1884: 1).

Wanneer hij vervolgens in hoofdstuk 5 het idee van de bijbelcritici behandelt waarbij gesteld wordt dat ook godsdienst een evolutionair proces doorloopt, van waaruit geconcludeerd kan worden dat de verschillende wetten uit de Pentateuch niet tegelijkertijd hoeven te zijn opgesteld, lijkt Eduard zich oprecht kwaad te maken:

Moeten wij het nu nog opnemen tegen de voorstanders van dergelijke beschouwingen? Staan wij dan nog met hen op een gemeenschappelijken bodem, of staan niet veeleer onze beschouwingen tegenover de hunne als ja en neen, als zwart en wit? Kan er een ander en beter wapen in dien strijd gevonden worden dan de spot...? Is het onzen tegenstanders niet meer dan duidelijk, dat zij zich aan de grofste oneerbiedigheid schuldig maken, door de Godheid op die wijze in den menschelijken geest tot

¹² Op de kaft van het werk wordt vermeld dat het is 'vertaald onder toezicht van den schrijver'. Dit duidt erop dat het waarschijnlijk oorspronkelijk eerder in het Duits verscheen. Of dit werkelijk zo is, en wanneer die Duitse versie dan verschenen zou zijn is mij niet duidelijk.

zelfbewustzijn te laten komen? Wat is hun Jehova anders, dan eene uit het gemeenschappelijkheidensch moeras voortgekomen plant (Böhl, E. 1884: 87)?

Het is duidelijk dat voor Eduard aan de goddelijkheid en onaantastbaarheid van Jehova en diens woord niet getornd kan worden.

4.1.2 Böhl en de Bijbel

Ook in Franz Böhls leven en werk zien we dit conservatief christelijke fundament terug. Hierbij valt meteen te wijzen op zijn studiekeuze, waarbij hij zich als theoloog eerst op het Oude Testament stortte. Vervolgens speelt zijn jeugdige aanraking met Sellin en Hrozný (zie: 2.1), dankzij wie hij de eerste kennismaking tussen de academische wereld en de buitenbijbelse teksten en bronnen van dichtbij meemaakte, een belangrijke rol in de keuze voor zijn tweede studie: die der Semitische talen. Hij wordt daarbij vooral aangetrokken door de manier waarop de assyriologie en de archeologie kleur geven aan de verhalen van het Oude Testament. Hoewel zijn hele leven diepgelovig, doen zijn vele studies Böhl wel inzien dat de Bijbel niet het letterlijke woord Gods is.

Als wetenschapper ziet hij de bijbelverhalen niet als op zichzelf staand, maar als voortgekomen uit eerdere godsdiensten en vertellingen. In zijn rede bij de aanvaarding van het hoogleraarsambt te Groningen stelt hij dan ook dat toen de Israëlieten in Kanaän aankwamen, zij de cultuur der Kanaäniters overnamen. Ook de Kanaänitische godsdienst van Sinaï heeft volgens hem een grote invloed uitgeoefend op die van Israël. Wanneer hij aangeeft van mening te zijn dat men ‘de geschiedenis van het Israëlietische volk en van den Israëlietischen Godsdienst niet kan begrijpen zonder kennis der vóór-Israëlietische geschiedenis van Kanaän’, wordt echter duidelijk dat het hier niet gaat om een puur wetenschappelijke seculaire interesse. Böhls onderzoek naar Kanaän is niet ingegeven door een Bijbelkritische houding, maar gestoeld op het religieuze verlangen de door hem zo gerespecteerde Bijbel beter te begrijpen (Böhl 1913: 5-6).

Toch blijkt ook uit een lezing die Böhl houdt op een der ‘Utrechtsche Predikanten-Vergaderingen’ zijn wetenschappelijke houding. Op de vraag wier woord de Bijbel omvat, stelt hij dat het antwoord ‘Jezus’ te makkelijk is. ‘Immers,’ zo meent hij, ‘eenieder die op de hoogte is van het laatste onderzoek en de grote hoeveelheden literatuur die rondom de kwestie zijn verschenen, weet dat dit een probleem is waar wij nog altijd mee worstelen (Böhl 1923: 7-8).’

Het lijkt er dus op dat we kunnen stellen dat terwijl Böhl aan de ene kant zeer kritisch was ten opzichte van de bronnen en oorsprong van de Bijbel en bijbelverhalen, hij anderzijds het woord van de Bijbel in zijn algemeenheid wel voor waar aannam. Tegenwoordig nemen we zeer religieuze wetenschappers, en zeker zij die zich dan ook nog met aan de Bijbel gerelateerde zaken

bezig houden, weinig serieus. We verwachten, al dan niet terecht, dat zij vooringenomen en subjectief te werk gaan bij hun onderzoek. Hoewel Böhl duidelijk zeer religieus was in zijn overtuigingen, en dat ook zeker meenam in zijn wetenschappelijke onderzoek, durf ik hier toch te beweren dat dit in zijn geval de wetenschappelijkheid en objectiviteit van zijn werk niet dusdanig in gevaar heeft gebracht, dat het aan waarde inboette. We zullen hier later op terugkomen.

4.1.3 *Het Zionisme*

Een laatste punt waarin we Böhls christelijke achtergrond terug zien, is zijn respect en ontzag voor het Joodse volk. Tijdens het collegejaar 1924/25 is Böhl rector van de Rijksuniversiteit Groningen, en in deze functie woont hij in Jeruzalem de inwijding van de Hebreeuwse Universiteit bij. Tijdens de overdrachtsrede van zijn rectoraat memoreert hij over deze reis:

In zijn land van belofte vindt het oude volk der Joden, vooral ook duizenden Joden, die uit Oost-Europa verdreven zijn, een veilig tehuis. Het land, dat voor Christenen, Joden en Mohammedanen heilig land is, wordt ontgonnen en in cultuur gebracht; overal ontstaan bloeiende Joodsche colonies; en overal weerklinkt heden weer in dit oude land Palestina, gelijk in de dagen van David en Salomo, de oude taal, het Hebreeuwsch als moedertaal en als spreektaal. Op den heuvel Skopas... verrijst thans de nieuwe Universiteit als een tempel der wetenschap. Men kan ten volle beseffen, dat dit alles nog slechts een eerste begin is – en toch komt men onder de indruk van het groote, dat daar staat te gebeuren (Böhl 1925a: 5).

Dit is slechts een van de vele voorbeelden waarin Böhl zich op dergelijke wijze uitlaat over de Joodse terugkeer naar het Heilige Land. Zijn bewondering voor het Zionisme als nationale beweging komt vooral goed tot uitdrukking in zijn naar aanleiding van het bijwonen van de inwijding van de Hebreeuwse Universiteit geschreven *Palestina, het Zionisme en de Hebreeuwsche Universiteit* (Böhl 1925b). Het is duidelijk dat Palestina wat hem betreft de plek is waar de Joden thuishoren, het is hen immers door God toebedeeld. Vanuit een Joods-Christelijke traditie lijkt hij Christenen en Joden op een gezamenlijk platform te zetten, dat zich verheft boven de Arabieren (Mohammedanen). Hoewel hij het niet precies met zoveel woorden zegt, lijkt Böhl te menen dat sinds de Joden zich over de rest van de wereld uitspreidden, Palestina weinig meer was dan een droog en achtergebleven woestijngebied. Gelukkig, zo schijnt het, zijn daar nu de Joden weer om van de woestijn een groene tuin van belofte te maken, en het land een nieuw tijdperk van vooruitgang in te leiden.

Tevens blijkt hieruit de Orientalistische insteek waarmee Böhl het moderne Nabije Oosten bezag. De Arabische wereld was voor hem ‘anders’ en exotisch afgezet tegen de Westerse wereld,

waarbij die laatste de meer rationele en daarmee betere variant was. Hoewel ook in Böhl's tijd uitzonderingen te noemen zijn die hun tijd vooruit waren, was het Oriëntalisme, ook onder wetenschappers, een zeer wijdverspreid fenomeen. Zoals Saïd (1979: 197) al zegt was het als enigszins onderlegde Europeaan in de Oriënt onmogelijk dat gebied niet te zien als een regio onder Europese overheersing. Oriëntalisme, als zijnde het systeem van Westerse kennis over de Oriënt, werd op die manier synoniem aan Europese overheersing van de Oriënt. We kunnen het Böhl dus niet al te zeer kwalijk nemen dat ook hij ten prooi viel aan deze algemeen verspreide denkbeelden.

4.2 Opgravingen te Tell Balata

4.2.1 Algemeen

In 1903 trok een groep Duitse wetenschappers door Palestina, op zoek naar de plaatsen waar de oude Bijbelse steden ooit hadden gelegen. Op 26 juni schrijft een van hen, Hermann Thiersch, in zijn dagboek dat ze vanwege vermoeide paarden een onverwachte rustdag hebben. De groep neemt gebruik van de mogelijkheid de omgeving beter te verkennen, en stuit op resten van een stadsmuur die uit een heuvel steken. Hoewel de lage heuvel weinig indrukwekkend lijkt, is haar omvang relatief groot en controleert ze door haar strategische positie zowel de vlakte van Askar als de pas tussen de bergen Gerizim en Ebal. Hoewel voorheen de Bijbelse stad Shechem onder de moderne stad Nablus geplaatst werd, concluderen Thiersch en zijn medereizigers dat dit onjuist is. Hun heuvel, Tell Balata, was waar volgens hen de resten van de oude stad lagen te wachten. Omdat Thiersch wilde dat het onderzoek op de Tell vanuit Duitsland geïnitieerd zou worden, gaf hij geen ruchtbaarheid aan de ontdekking. In 1908 echter, vond een familie uit het aangrenzende dorp een groot aantal bronzen wapens bij de bouw van een huis. De vondsten werden aangekocht door F. W. Freiherr von Bissing, die ze aan Museum Lunsingh Scheurleer in Den Haag schonk¹³. De bronzen trokken veel aandacht, dus de Duitsers moesten haast maken, wilden ze er als eerste bij zijn (Wright 1965: 1-2, 7).

De keuze voor de leiding van het project viel op de Bijbelse wetenschapper Ernst Sellin. Hij had eerder opgegraven op Tell Taanach, en was samen met de Klassieke architect Carl Watzinger succesvol geweest op Jericho. In de nazomer van 1913 vond een eerste korte opgravingscampagne plaats, waarna in het voorjaar van 1914 een tweede en dankzij het uitbreken der Eerste Wereldoorlog voorlopig laatste campagne volgde. Niet alleen werd dankzij deze

¹³ Het museum is niet veel later gesloten, en collective bronzen uit Shechem is inmiddels verdwenen. Waarschijnlijk heeft von Bissing ze terug gevraagd toen het museum zijn deuren sloot, waarna ze ergens voor de Tweede Wereldoorlog in Berlijn verkocht (Wright 1965: 7, 244).

opgravingsseizoenen vastgesteld dat het hier inderdaad ging om het oude Shechem, ook werd een groot gedeelte van de stadsmuur met een toegangspoort blootgelegd. Daarnaast groef Sellin middenin de heuvel een aantal trenches, waarbij hij vier strata constateerde: een Griekse (zo genoemd vanwege geïmporteerd aardewerk) die tussen de vierde en tweede eeuw BC gedateerd werd; een Joodse of Samaritaanse laag te dateren tussen de achtste en vijfde eeuw BC; een Israëlitische level; en als laatst een Canaanitische stratum (Wright 1965: 7). Sellin baseerde zijn dateringen echter op zijn bevindingen in Jericho, waar zaken die hij als Israëlitisch bestempeld had feitelijk tot de zevenhonderd jaar vroegere Midden Bronstijd behoorden. Wat in Jericho tot het Canaaniticum was gerekend, bleek Vroeg Brons of ouder te zijn (Wright 1965: 244).

Duitsland verloor de Eerste Wereldoorlog, en de daaropvolgende inflatie in de jaren twintig maakten opgraven tot een onnodige luxe. Sellin was echter van zins zijn project te vervolgen, en uiteindelijk lukte het hem in 1926 met behulp van Böhl, de Amerikaanse bisschop H. M. DuBose en de Duitse regering en Evangelische Kerk voldoende budget bij elkaar te krijgen voor een herstart van het project (Wright 1965: 23). De Nederlandse steun kwam vanuit het in 1925 opgerichte 'Sichem-comité', waarvan naast Böhl onder meer RMO-directeur Holwerda en conservator Van Wijngaarden deel uitmaakten (Kluitenberg 2006: 65). Het comité had zich tot doel gesteld Sellin in zijn streven Shechem op te graven te steunen, waarbij Nederland een belangrijk aandeel zou krijgen in de leiding van het werk en de resultaten (Böhl 1926a: 19). Böhl zou zowel de voorjaars- als de zomercampagne van 1926 bijwonen, en werkte in 1927 en 1928 wederom mee tijdens de zomercampagnes (Böhl 1952: 173). Hij deed dit in de functie van epigraaf (Burggraaf 2006: 169), en vormde daarnaast Sellins plaatsvervanger (Böhl 1952: 173). Ook lid van het opgravingsteam waren de Praagse archeoloog Praschniker en architect Johannes uit Berlijn, en daarnaast hielp ook bisschop DuBose mee waar hij kon. Vanuit Nederland assisteerden predikant van Ravesteyn en student van Selms tezamen met de Duitse privatdocent Galling de opgravingsleiders. Ook de Nederlandse architect Mauve werkte in 1928 mee. Daarnaast was de architect Welter, die Praschniker vanaf de zomercampagne 1926 als archeoloog verving, hoewel afkomstig uit Lotharingen, van Nederlandse origine en ook met een Nederlandse getrouwd. Het opgravingsteam kende dus een groot aantal Nederlanders (Böhl 1927: 11; Böhl 1952: 173).

Ook in het lenteseizoen van 1926 kwam Sellin, ondanks de vele jaren voortuigang die er sinds 1914 in de archeologie waren geboekt, weer tot eenzelfde stratigrafie als voor de oorlog: eerst een Griekse, dan een Israëlitische laag, gevolgd door het Canaaniticum. Zijn Israëlitische stratum bevatte ditmaal echter zaken die tot de Vroege IJzertijd behoorden, terwijl zijn Canaanitische laag feitelijk uit de Midden en Late Bronstijd stamde (Wright 1965: 24). Tijdens de zomercampagne van dat jaar richtte het werk zich voornamelijk op een aantal grote structuren die eerder waren aangetroffen, zoals een oostpoort in de stadsmuur en een 'paleis'. De belangrijkste vondst was echter die van een groot stenen fundament, waarvan werd aangenomen dat die de basis van de

beroemde door Abimelech verwoeste bijbelse tempel van Shechem was. Een grote ontdekking, daar het een van de eerste¹⁴ en tot dusver de grootste teruggevonden Canaanitische tempel was. (Sellin 1926: 304-320). Ook de leden van de latere Amerikaanse *Drew-McCormick Expedition* die in de jaren vijftig, zestig en zeventig op Tell Balata opgroeven waren het eens met deze beschrijving als tempelfundament. Wright, die onderdeel van dit team uitmaakte, schrijft in 1965 dat ze er nog niet over uit zijn of het ook daadwerkelijk om de tempel gaat die door Abimelech verwoest werd. Wel lijkt alles te wijzen op een verwoesting van de stad gedurende de twaalfde eeuw BC (Wright 1965: 80-87, 101-102). Gedurende de zomercampagne van 1927 worden er vooral veel huisplattegronden uit zowel de Hellenistische periode als de IJzer- en Bronstijd opgegraven in het 'heilige areaal' in de nabijheid van de tempel (Wright 1965: 28).

De eerder genoemde archeoloog Welter was aangesteld door het *Notgemeinschaft der Deutschen Wissenschaft* vanwege zijn werk in de Griekse archeologie. Hij en Sellin hadden meermaals onenigheid, en uiteindelijk kreeg het Welter het in voor elkaar dat het Duitse Archeologische Instituut ingreep en Sellin uit zijn functie als opgravingsleider ontsloeg. Welter nam zijn plaats tijdens de zomer van 1928 in, en zou pas in 1933 weer vervangen worden door Sellin. Wie hem tijdens die periode assisteerde en wat hij exact gedaan heeft, is niet vast te stellen. Hij publiceerde zeer weinig, en het kleine aantal rapporten dat hij schreef, is onvoldoende gedetailleerd. Wel een belangrijke nalatenschap van die jaren zijn de gedetailleerde plattegronden en sectietekeningen die hij in 1928 maakte. Welter geloofde niet in Sellins theorie van de tempel, volgens hem had de steenmassa als fundering voor een fort gediend. Hij vroeg zich sowieso af of Tell Balata wel Shechem was. Welter geloofde dat het slechts ging om de, ook in de Bijbel genoemde, 'Toren van Shechem', terwijl de stad zelf onder het moderne Nablus te vinden zou zijn (Wright 1965: 29). Daarnaast dateert hij een bepaalde structuur lukraak in de veertiende eeuw BC, terwijl Sellin argumenteert dat er aan de hand van het gevonden aardewerk geen twijfel is dat de structuur uit de zestiende of zeventiende eeuw BC stamt. Hij geeft hierbij aan dat hij niet kan begrijpen dat een archeoloog van Welters kaliber het chronologisch bewijs dat het aardewerk levert volledig negeert, en ook Wright is het daarmee eens. Hij stelt dat Sellins datering correct is gebleken, en verbaast zich over het complete gebrek aan dateringsmethoden van Welter (Wright 1965: 81-82). Ondanks de toch ook goede kanten aan de opgraving, is zij tezamen met Sellin een beetje tot het lachertje der Palestijnse archeologie verworden. In 1932 publiceert Thiersch zelfs een artikel waarin hij zijn ontdekking van de heuvel betreurt. Bitter stelt hij dat de 'excellente archeologische expert' (Welter) maar niets publiceert, terwijl de 'theologisch directeur' (Sellin) slechts rapporten schrijft die niet alleen zwak zijn wat betreft opgravingstechnieken, maar ook in de archeologische evaluatie der objecten. Naar aanleiding hiervan antwoordt Sellin in een ander artikel dat hij niet wenst als hoofdschuldige te worden aangewezen voor de ontstane situatie, en wijst op het feit dat

¹⁴ Slechts in Beth-shan (Sellin: Besan) was eerder een Canaanitische temple aangetroffen. Daar betrof het echter slechts een klein exemplaar (Sellin 1926: 311).

er op Tell Balata weinig is gebeurd sinds Welter het roer overnam. Ook stipt hij aan dat een aantal van Welters beweringen inmiddels als onjuist zijn gebleken, terwijl Welter ze nog niet heeft teruggenomen. Vervolgens haalt hij een ander voorbeeld van Welters gebrek aan dateringmethoden aan, waarbij hijzelf aan de hand van het aardewerk diens fout aan de kaak stelt. De beroemde archeoloog Albright is het in deze met hem eens, iets dat hij niet nalaat te vermelden. Afsluitend stelt Sellin dat hij in 1928 de *Notgemeinschaft der Deutschen Wissenschaft* al gewaarschuwd had voor de ontstane situatie, maar dat er niet naar hem werd geluisterd (Wright 1965: 30-31).

Wright (1965: 32) komt enigszins ter Sellins verdediging. In het aanzien van wetenschappelijke archeologen was Sellin als oudtestamenticus en lid van een Theologische Faculteit een theoloog, wat voor hen gelijk stond aan niet-wetenschappelijk. Volgens Wright had Sellin zich echter meer dan voldoende verdiept in het Palestijnse aardewerk, en waren zijn instincten wat betreft datering meestal betrouwbaar. Dit in tegenstelling tot Welter, die als architect misschien relatieve dateringen van de fortificaties kon bepalen, maar niets wist van het aardewerk en de historische vraagstukken. We moeten niet vergeten, zo stelt Wright, dat de opgravingen op Jericho die Sellin met Watzinger uitvoerde waar het op de documentatie van de architectuur aankwam tot de beste van hun tijd behoorden, en dat de *overall* kwaliteit van de opgravingen alleen onder hoefde te doen voor de zeer hoogstaande Amerikaanse opgravingen te Samaria. Het verschil tussen Sellin in Jericho en Sellin in Shechem is volgens hem dan ook het verschil tussen Watzinger en Welter. Volgens Wright ligt de schuld van de ontstane problemen bij het Duits Archeologisch Instituut, dat in Welter een voor de taak ongeschikte archeoloog aanstelde.

De moeilijkheden bij de opgraving moeten naast de onderline problemen ook toegeschreven worden aan een te kleine staf voor het werk dat werd verzet. Hoewel we gezien hebben dat het team slechts uit enkelen bestond, was er sprake van 200 tot 250 werkmannen die constant aan het graven waren (Böhl 1927: 15; Sellin 1926: 304). Dit betekende dat er veel te weinig supervisie en controle was, waarbij grote schade aan het materiaal kon worden toegevoegd zonder dat iemand het doorhad, en vooral veel informatie verloren ging. Daarnaast was er ook niet voldoende besef van het belang van een gedetailleerde documentatie van het archeologische record. Hoewel er wel geprobeerd werd op de stratigrafie te letten, werd er geen onderverdeling in het graafvlak aangebracht. Hierdoor konden de gevonden objecten en het aardewerk niet goed van elkaar worden gescheiden naar exacte vindplaats. Wright stelt dan ook dat bijvoorbeeld de objectinformatie die zich in Leiden bevindt geen enkele archeologische waarde heeft. Daarnaast meent hij dat, zelfs al was er een eindpublicatie, deze onbruikbaar zou zijn voor een reconstructie van de geschiedenis van de site (Wright 1965: 33-34).

Helaas is zo een publicatie niet voorhanden. In 1933 en 1934 leidde Sellin nog weer twee opgravingsseizoenen, maar daarna was het geld op. In 1939 zou toch weer een seizoen van start gaan, dat echter op het laatste moment vanwege de Tweede Wereldoorlog werd geannuleerd.

Zowel de documentatie, de kleitabletten, verscheidene kleine vondsten, en het complete manuscript van van de eindpublicatie bevonden zich in Sellins huis toen dat in 1943 door de Geallieerden werd gebombardeerd, waarbij alles verloren ging. Sellin zelf stierf op oudjaarsavond 1945 (Wright 1965: 30).

4.2.2 Böhl's ideeën over de opgraving

Om te beginnen moeten we ons realiseren dat Böhl geen archeoloog was, en, zoals hij zelf ook zegt (1952: 173), geen enkele ervaring had met de praktijk der opgravingen voordat hij meewerkte op Tell Balata. Sellin was een familievriend die hij sinds zijn jeugd bewonderde, en die ook mede de interesse voor het oude Israël en de bijbelse landen in de jonge Böhl had opgewekt. Het is dan ook niet verwonderlijk dat we in de vroegste publicaties van Böhl betreffende Shechem en de opgravingen daar duidelijk die bewondering voor Sellin zien doorschemeren. Of hij daadwerkelijk niet op de hoogte was van de ontdekking van de heuvel door Thiersch is onduidelijk, maar in een artikel uit 1926, aan de vooravond van zijn eerste opgravingsseizoen, schrijft hij de vondst toe aan Sellin. Hij geeft aan dat dorpsbewoners de bronzen vonden, waarna Sellin op het idee kwam op die mogelijk interessante plek te gaan graven. Dankzij diens 'scherpzinnigheid en volharding' is zo de oude stad Sichem terugvond (Böhl 1926a: 18).

In datzelfde artikel verhaalt hij grondig de beschrijvingen van Shechem in de Bijbel, en de verhalen en context waarin zij genoemd wordt. Naar aanleiding daarvan concludeert hij het volgende:

Zoo mogen wij van de opgraving van deze oude hoofdstad en koningsstad der Israëlieten nieuw licht verwachten over vier groote perioden van haar geschiedenis: 1) de oude Kanaänietische, onder de heerschappij der Egyptenaren, van 2000 [tot] 1400 vóór Chr.; 2) de oude Israëlietische periode, van 1400 tot 900 v. Chr., onderbroken door een verwoesting van de stad door Abimelech, omstreeks 1100; 3) de jongere Israëlietische periode, gedurende welke de eertijds zoo machtige vesting haar oude beteekenis verloren heeft; hier zal de wegvoering van de stammen in ballinschap een onderbreking zijn, die wellicht ook in de beddingen bij de opgraving te bespeuren valt, en ten slotte 4) de Samaritaansche-Hellenistische laag, die een laatsten bloei beteekent en wellicht belangwekkende gegevens voor onze kennis van deze oudste Joodsche secte zal opleveren (Böhl 1926a: 15).

Hoewel hij aangeeft dat bij de eerste proefopgraving in 1913 in de diepe trench inderdaad de door hem genoemde strata tevoorschijn zijn gekomen (Böhl 1926a: 18-19), is het opvallend in hoe een grote mate Böhl zich hier op de Bijbelverhalen baseert. Daaruit blijkt toch, dat hij het boek als een zeer bruikbaar historisch document ziet. Hierdoor kunnen we stellen dat hij zich in elk geval in eerste instantie, ondanks zijn interesse voor de oorsprong van de bijbelverhalen, redelijk achter

Albright lijkt te scharen (zie: 3.2). Albright probeerde met zijn onderzoeken voornamelijk de Bijbel te bewijzen, iets dat gezien Böhl's jeugd en invloeden goed in zijn straatje paste. Vooral Albright's aanpak vanuit de archeologie, zijn brede onderlegging en de wetenschappelijke manier waarop hij te werk ging lijken Böhl aan te hebben gesproken.

In het boekje dat Böhl in 1927 naar aanleiding van de meegedraaide voorjaars- en zomercampagne van 1926 schrijft, blijkt zijn wetenschappelijk archeologisch inzicht. In een van zijn openingszinnen stelt hij meteen al, dat een voorwerp de helft van zijn wetenschappelijke waarde verliest als men niet weet op welke plaats, op welke diepte, en met welke andere objecten het gevonden is. Ook geeft hij aan dat opgraven verwoesten is, en vanuit dat oogpunt wijst hij op het belang van en de morele eis tot een goede en gedetailleerde documentatie. Daarnaast schrijft hij ook dat het mogelijk is aan de hand van potscherven alleen al een belangrijk deel van de Palestijnse geschiedenis te reconstrueren (Böhl 1927: 5). Van Sellin weten we dat zijn opgravingen in Jericho tot de best gedocumenteerde van hun tijd behoorden, maar we hebben gezien dat de notatie van de precieze locatie van gevonden objecten en vooral van het aangetroffen aardewerk voor hem geen vereiste was. Gezien het feit dat dit Böhl's eerste opgraving was en Sellin zijn leermeester, is het dus opvallend dat hij deze punten als zeer belangrijk noemt. Ook erg belangrijk is dat Böhl in ditzelfde werk vermeldt dat hij (en andere bijbelse archeologen) op zoek zijn naar de 'historische achtergrond' van de bijbelverhalen:

Wat is eigenlijk gebeurd? Hoe hebben de mensen in de grijze oudheid geleefd, en wat hebben zij beleefd? De historische werkelijkheid, ook van de bijbelsche verhalen: dat is heden een brandende kwestie (Böhl 1927: 6).

We kunnen dus stellen dat Böhl al na slechts een opgravingsseizoen¹⁵ niet meer eerst naar de Bijbel keek om vervolgens archeologie te bedrijven, maar vanuit de archeologie begon te kijken in hoeverre de bijbelverhalen zich in het aanzicht van het gevonden bewijs overeind konden houden. Hoewel Böhl aangeeft dat de archeologie in Palestina wat betreft opgravingstechnieken, chronologie en stratigrafie nog aan haar begin staat, en ver achter ligt op de Griekse archeologie, stelt hij ook dat de campagne in Sichem de eerste is die wel geheel aan de moderne eisen voldoet (Böhl 1927: 6). Uit het voorgaande is wel gebleken dat dit een wat al te boude bewering is, hier lijkt dan ook Böhl's jarenlang gecultiveerde bewondering voor Sellin te spreken. Vooral wanneer we zien dat hij verderop stelt dat:

Nog nergens in Palestina een zoo omvangrijk complex van belangrijke gebouwen zoo zuiver en stelselmatig blootgelegd werd als hier in Sichem. Deze opgraving beteekent een mijlpaal voor onze

¹⁵ Officieel gaat het om een voorjaars- en een zomercampagne, maar het was voor Böhl een aangesloten periode in Palestina.

kennis van de geschiedenis en de cultuur der oude Kanaänieten. Dat dit bereikt werd, is in de eerste plaats te danken aan het initiatief en de volharding van den leider. Wie Sicheem noemt, noemt den naam van Sellin (Böhl 1927: 10).

Gezien zijn toevoeging dat dit ook mede op conto van de 'leiding van een in Griekenland geschoolden archeoloog' (Welter) toe te schrijven is (Böhl 1929: 6), is hij daarnaast waarschijnlijk ook simpelweg onder de indruk van zijn eerste echte opgraving.

Verderop blijkt toch hij toch ook een meer kritische houding te hebben:

Het zou ondankbaar zijn, kritiek te willen uitoefenen op het werk van voorloppers gedurende het Turksche bewind. De ontwikkeling is zoo vlug gegaan, en zij, die ik zoeven voorloppers noemde, staan immers zelf nog in de kracht van hun leven. Zij werken met ons mede, en geven aan de jongeren voorlichting en leiding. Het zijn geleerden als Macalister... en vooral Sellin... aan wien de eer van het initiatief en van de leiding [in Sicheem] toekomt en die reeds lang vóór den oorlog door de opgravingen van Taänach en van Jericho zijn sporen verdiend had (Böhl 1927: 8).

Juist uit het feit dat hij aangeeft geen kritiek uit te willen oefenen, blijkt dat hij het niet geheel met Sellin eens is, en wanneer hij stelt dat de 'ontwikkeling vlug is gegaan' zegt hij feitelijk dat hij hier en daar Sellins technieken toch verouderd meent. Ook blijkt Böhl, in tegenstelling tot Sellin en de latere Amerikaanse opgravers, Welters werk zeer hoog te achten. Hij stelt dat aan hem de toepassing van 'de nieuwste methodes' in Sicheem toegeschreven kunnen worden (Böhl 1927: 11). Wanneer hij vervolgens het verschil uitlegt tussen het 'oude en het nieuwe opgraven', blijkt ook zijn goede inzicht in de stratigrafie van een tell. Hij stelt dat het leem waarvan de gebouwen zijn gemaakt na instoring of verwoesting blijft liggen en enigszins wordt afgevlakt, waarna vervolgens een nieuw gebouw bovenop de oude resten wordt gezet. Op deze manier ontstaat uiteindelijk een heuvel, waarin verschillende nederzettingen in lagen boven elkaar liggen. Vervolgens is het aan archeologen de taak dit te ontwarren en stelselmatig bloot te leggen, waarbij er zoveel mogelijk laag voor laag wordt gegraven om ze niet door elkaar te brengen. Böhl is hierbij een voorstander van de zogenaamde 'oprollingsmethode', waarbij men eerst via de stadsmuren op zoek gaat naar een poort, en dan van daaruit laag voor laag de nederzetting 'oprolt' (Böhl 1927: 12-14).

In 1952 wordt Böhl gevraagd voor het jaarbericht van *Ex Oriente Lux* een verslag te schrijven over zijn reizen naar en werkzaamheden in het Nabije Oosten. Hierin verhaalt hij ook over Shechem, en krijgen wij dus een mooi inkijkje in zijn denken over de opgravingen enkele decennia nadat zij plaatsvonden. Ten eerste noemt hij daarin de betreuenswaardigheid van het ontbreken van een samenvattend archeologisch en historisch overzicht. Het was op het conto van dit gebrek dat hij de latere kritieken op de opgraving toeschreef. Kritiek die hij trouwens te streng meent. Volgens Böhl waren de in het begin gemaakte fouten niet onherstelbaar en was er geen schuldige aan te wijzen voor het feit dat de opgravingen gestaakt moesten worden, voordat een afsluitende publicatie

opgesteld kon worden. Wederom kent hij Welter de eer toe, ervoor gezorgd te hebben dat op Shechem met nieuwe graafmethodes gewerkt werd. Het oude greppelgraven werd hiermee gestaakt, ten faveure van het laag voor laag graven. Veel van de latere kritiek wijst naar deze praktijk van greppelgraven, die nog lange tijd na haar uit de mode raken op Shechem gebruikt zou zijn geweest. Böhl stelt echter dat dit onjuist is: slechts in het allereerste begin van de zomercampagne van 1926 is er volgens hem met greppels gewerkt. Dit vond plaats waar in 1908 de bronzen gevonden waren en thans het 'huis van Salem' stond. Vanwege dit huis was er, zo verdedigt Böhl, geen andere mogelijkheid (Böhl 1952: 173-174).

Wanneer we echter kijken naar Wright, blijkt dat er ook in 1927 en onder Welter in 1928 nog met trenches gewerkt is (Wright 1965: 27, 29). Als we dan ook bedenken dat Böhl in al zijn hier in 4.2.2 eerder genoemde publicaties aangeeft dat er in de 'benedenstad' in de nabijheid van Salems huis (in trenches) gegraven werd omdat men vanwege de eerder gevonden bronzen daar de mooiste vondsten verwachtte (en inderdaad aantrof), kunnen we stellen dat dit 'schatgraven' inderdaad afgekeurd dient te worden. Vanwege het huis was er niet genoeg ruimte om gedegen onderzoek te doen, en toch besloot men puur op basis van de verwachte en gebleken vondstdichtheid op die plek in trenches te graven. Dit lijkt inderdaad zoals latere critici beweerden weinig wetenschappelijk en niet volgens de toen geldende 'moderne' maatstaven.

Opvallend in Böhl's korte memoire uit 1952 is het volgende stuk:

Om de topografische bijzonderheden, die in... Richt. 9 zijn verondersteld, zo spoedig mogelijk aan de feiten te toetsen, liet Sellin met wat al te haastige spoed de bovenste lagen (dus ook de Hellenistische en de eigenlijk Israëlietische laag) van het centrum van de heuvel verwijderen, om zonder dralen de overblijfselen en fundamenten der gebouwen uit de dagen van Jotham, Abimelech, Gaäl en Zebul bloot te leggen...

Hiertegenover aanvaardde Welter zijn werk aanvankelijk zonder veel bijbelkennis en zonder enige vooringenomenheid. Maar ook zijn bedoeling was... de stadsmuren, de poorten en de grote gebouwen... uit de eigenlijke bloeiperiode van de oude stad bloot te leggen...

Maar ondanks mijn onbedrevenheid besepte ik al in het begin, dat aan één belangrijk onderdeel door beide geleerden slechts onvoldoende aandacht werd geschonken. De keramiek... De potten en pannen zijn hier niet vooral belangwekkend om hun kunstwaarde, maar als een houvast... voor de tijdrekenkundige bepaling en onderscheiding der verschillende lagen... (Böhl 1952: 175).

Hieruit kunnen we verscheidene conclusies trekken. Ten eerste dat Böhl inmiddels, enkele decennia na zijn periode als lid van het opgravingsteam, niet alleen duidelijker kritiek uit op zijn leermeester Sellin, maar ook dat hij het puur focussen op de zogenaamde bijbelse lagen afkeurt. Alles wat wordt opgegraven zou volgens hem grondig gedocumenteerd en onderzocht moeten worden. Ook Welter heeft zich achteraf gezien niet al te best aan deze grondregel gehouden, en lijkt dus ook in Böhl's denken de tand des tijds niet helemaal doorstaan te hebben. Vooral

belangrijk is echter het feit dat Böhl hier, zonder dat de twee opgravingsleiders daar aanleiding toe geven, het belang van een goede documentatie van het aardewerk inziet voor het opstellen van chronologieën en dateringen. Naar aanleiding van het negeren van deze informatie, heeft hij zich daarom tijdens de opgraving naast zijn al vastgestelde taken ook opgeworpen als ‘uitzoeker en rangschikker van de vele scherven’. Hij geeft aan dat de honderdduizenden scherven die hij in zijn handen heeft gehad, en waarvan hij zich de vormen en versieringen zorgvuldig inprentte, voor hem de beste voorbereiding in de Palestijnse archeologie zijn geweest die hij zich had kunnen wensen. Het enige dat hem ontbrak was een technische en vakkundige toelichting, maar, zo stelt hij, dat werd al snel opgelost. Tussen de voorjaars- en zomercampagne van 1926 zat een korte pauze vanwege de oogst. Böhl ontving hierop de uitnodiging om met Albright mee te werken op Tell Beit-Mirsim:

Zonder ook maar enigszins ondankbaar te willen zijn jegens de nagedachtenis van wijlen Prof. Sellin mag ik beweren, dat ik in deze weinige weken van Prof. Albright en zijn medewerkers aanmerkelijk meer heb geleerd dan in de daaraan voorafgaande maanden op de heuvel van Sichem (Böhl 1952: 175).

Wederom blijkt dus dat Böhls oude idee van Sellin als een der grootste archeologen steeds meer door de werkelijkheid ingehaald werd. Albright wordt voor hem het voorbeeld van hoe een moderne archeoloog zou moeten zijn. Hij stoelt zijn onderzoek misschien wat veel op de Bijbel, maar ook voor Böhl is dat een der belangrijkste pijlers van de Palestijnse archeologie. De wetenschappelijkheid die Albright bij zijn onderzoek aan de dag legt, en het feit dat hij steeds op de hoogte is van de laatste ontwikkelingen en die ook gebruikt in zijn onderzoek, maken hem tot de persoon die in Böhls denken het stokje van zijn oude held Sellin overneemt.

Het is dan ook naar Albright, dat Böhl gaat wanneer hij moeilijkheden ondervindt bij het vertalen van de twee kleitabletten die in Sichem zijn opgegraven. Er is veel onenigheid over de vertaling van deze stukken, die slechts gedeeltelijk bewaard zijn gebleven. In eerste instantie publiceert Böhl zijn bevindingen in 1926 in het *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins* (Böhl 1926b: 321-327). De tabletten blijven ook Albright bezig houden, en hij publiceert in 1942 zijn vertaling in het *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*. Een vertaling waar Böhl zich trouwens niet in kan vinden. Wel is hij het met Albright eens dat zijn eerste ideeën inmiddels geen stand meer houden (Böhl 1952: 177-178). Een in 1974 verschenen herbewerking van zijne eerdere vertaling zou dan ook een van Böhls laatste publicaties worden (Vriezen 1976: 220).

4.3 Reizen

De eerste reis die Böhl richting het Nabije Oosten bracht, was de reis die hij als rector der Groningse Universiteit maakte om de opening van de Hebreeuwse Universiteit in Jeruzalem bij te wonen. Na deze feestelijke gebeurtenis maakte Böhl, nu hij toch in het gebied was, een rondreis waarbij hij de voetsporen der bijbelse aartsvaders poogde te volgen. Zo bezocht hij onder andere Hebron, Beër-sèba, Bethel en Amman, veelal plaatsen die getuigenis zijn geweest van een belangrijke gebeurtenis uit de Bijbel. Ook het reizen tussen die verschillende plaatsen maakte grote indruk op Böhl (Böhl 1925a: 5-7). Het was ook tijdens deze reis dat hij een stop maakte op Tell Balata, waar hij in overleg met Sellin de situatie aan de vooravond van de hernieuwde opgravingen opnam (Böhl 1952: 173). Na bijwoning van de opening van de Hebreeuwse Universiteit begon Böhl zich ook steeds meer voor het moderne Joods vraagstuk te interesseren (Vriezen 1976: 220), waarbij vooral het Zionisme op zijn bewondering en ondersteuning mocht rekenen. Tijdens deze zesweekse rondreis in 1925 bezoekt hij dan ook veel van de nieuw gestichte Joodse kolonies (Böhl 1925b).

Böhls volgende periode in Palestina staat in het teken van de opgravingen te Shechem, die hij desalniettemin hier en daar ontbreekt voor korte tochten door de rest van het gebied. Eerst is daar in de zomer van 1926 op uitnodiging van de Paters Dominikanen van de *École biblique* een tocht naar de oasen van *Kadeš Barnéa*. Deze tocht, onder leiding van de geleerde Père Jaussen, brengt hem naar het noordelijke deel van de Sinaï (Böhl 1931: 84-90).

Vervolgens doet zich in 1927 een nieuwe mogelijkheid tot een verkenning voor. In Jeruzalem aangekomen voor een nieuw opgravingsseizoen te Shechem, blijkt het gebied rondom Nablus te zijn getroffen door een aardbeving die ook het expeditiehuis verwoestte. In plaats van in Jeruzalem het vertraagde vertrek richting de opgraving af te wachten, besluit Böhl om samen met de zionistische geleerde H. M. Wiener de top van de berg *Nebo* te beklimmen, en het oude (bijbelse) land van *Moab* te doorkruizen. Eenmaal aangekomen op Tell Balata, blijken de omstandigheden nog altijd ongunstig. Böhl onderbreekt dit in eigen bewoordingen ‘onvruchtbare seizoen’ dan ook voor een ‘tocht naar de bronnen van de Jordaan, en een beklimming van de berg *Hermon*’. In datzelfde jaar trekt hij ook met Welter naar de zogenaamde ‘Goudheuvelds’ in Transjordanië. Daarna¹⁶ reist Böhl ook samen met een zekere P. van der Meer nog door Phoenicië en Syrië, ‘tot *Djerablus* aan de Eufraat bij de ruïnes van de oude handelsstad *Karkemiš* toe’ (Böhl 1952: 176).

Het is pas in 1932 dat Böhl voor eerst Mesopotamië met eigen ogen mag aanschouwen. In januari vertrekt hij vanaf Schiphol richting Bagdad, waar hij zijn eerste avond meteen doorbrengt met de opgravers van Uruk-Warka, die zojuist hun campagne beëindigd hadden. De volgende dag trekt

¹⁶ Of dit meteen na de tocht met Welter plaatsvond, of op een later tijdstip is niet duidelijk.

hij op uitnodiging van de Engelse archeoloog Sir Leonard Woolley richting de opgravingen te Ur. Hier ontmoet hij de historicus Caspar J. Kraemer van de Universiteit van New York, met wie hij vervolgens alle belangrijke opgravingen in het koninkrijk Irak bezoekt. Samen zagen zij onder meer Babylon, Assur en Nineve, en een groot aantal kleinere of minder bekende plaatsen. Specifiek memoreert Böhl in zijn artikel uit 1952 ook aan de gastvrijheid waarmee Kraemer en hij door Henri Frankfort werden ontvangen op diens opgravingen te Chorsabad, Tell Asmar en Chafadje. Volgens Böhl is wat 'Prof. Frankfort in Oost en West voor de roem van de Nederlandse naam heeft gedaan moeilijk met een enkel woord te beschrijven' (Böhl 1952: 179-180). Het moge duidelijk zijn dat hij onder de indruk is van de Nederlandse geleerde. Haast terloops stipt Böhl daarna de audiëntie die hem door koning Faisal I in zijn zomerpaleis te Bagdad werd verleend aan. Ook de koning kon zijn goedkeuring wegdragen. Zo schrijft hij dat 'op initiatief van deze begaafde en ook voor de oudste geschiedenis van zijn land geïnteresseerde vorst reeds enige jaren eerder door miss Gertrude Bell de grondslag was gelegd tot het schitterende Irak-Museum van Oudheden te Bagdad'. Tenslotte weet Böhl als afsluiting van zijn reis nog de sleutel van het opgravingshuis op Warka te regelen. Tot zijn spijt bleek hij eerder bij aankomst vanuit Nederland te laat om de campagne mee te maken, maar nu kan hij onder hoede van de Arabische bewaker van de site de opgraving alsnog op zijn gemak bekijken (Böhl 1952: 180).

Zeven jaar later in 1939 maakt Böhl een tweede reis richting Mesopotamië, waarbij hij wederom Irak en ditmaal ook Iran aandoet. In het museum te Bagdad mag hij een aantal kleitabletten kopiëren, en ontmoet hij de Franse archeoloog Comte de Mecquenem, die Böhl uitnodigt hem later op zijn opgraving te Susa in zuid-Perzië te vergezellen. Eerst bezoekt Böhl echter op uitnodiging van opgraver A. Nöldeke Warka, om daar twee maanden als gast en medewerker deel te nemen aan de opgravingen. Hij kopieert hier onder meer de gevonden kleitabletten en vindt tijd om de nabijgelegen oude opgravingen van Larsa, Eridu en Ur te bezoeken. Vervolgens doorkruist Böhl geheel Perzië, waarbij vooral Isfahan en het museum in Teheran indruk maken. Daarnaast bezoekt hij de Amerikaanse expeditie te Persepolis, alvorens gehoor te geven aan het verzoek van de Mecquenem een kijkje te nemen bij Susa. Inmiddels echter waren Albanië, Bohemen en Moravië reeds bezet en stond ook Polen onder druk. De donkere wolken van de Tweede Wereldoorlog begonnen zich steeds dichter samen te pakken en brachten zo al snel een eind aan Böhls reizen door het Nabije Oosten (Böhl 1952: 183). De reis uit 1939 is de laatste die Böhl opneemt in zijn reismemoire uit 1952, wanneer hij inmiddels zeventig jaar oud is. Mocht hij daarna nogmaals richting het Oosten zijn getrokken, dan is mij dat onbekend.

4.4 Verspreiding van kennis

Zeer belangrijk voor het wetenschappelijk onderzoek naar het Nabije Oosten is in Nederland het Vooraziatisch-Egyptisch genootschap *Ex Oriente Lux* geweest. Dit genootschap werd opgericht op 22 mei 1933 (Kluitenberg 2006: 99), waarbij Böhl een belangrijke rol speelde. Het was de heer Kampman van wie het initiatief tot de stichting kwam, maar zonder Böhls tomeloze inzet was het maar zeer de vraag geweest of zij er was gekomen (Borger 1977: 5). Het wetenschappelijke doel van het genootschap wordt goed duidelijk uit de inleiding van hun eerste Jaarbericht:

Het Vooraziatisch-Egyptisch Gezelschap 'Ex Oriente Lux' wil in de eerste plaats onder de studenten en afgestudeerden aan onze Nederlandsche Universiteiten de geestdrift wekken en onderhouden voor het nieuw licht, dat van de tempels en graven in Egypte en van de puinheuveld in West-Azië over de oudste geschiedenis ook van onze beschaving is opgegaan. Behalve door geregelde bijeenkomsten en lezingen zal men dit pogen te doen door de uitgave van het Jaarbericht en door de publicatie van een serie 'Mededeelingen en Verhandelingen' (Kluitenberg 2006: 99).

Men had zich dus ten doel gesteld wetenschappers die zich op welk een wijze dan ook met het Nabije Oosten bezig hielden samen te brengen en van elkaars werk op de hoogte te stellen en te houden. Vele wetenschappers waren bij het genootschap betrokken, waaronder ook veel buitenlanders. Zij waren het die onder meer de publicatie van artikelen verzorgden en lezingen organiseerden. De vereniging groeide na haar oprichting snel, en in 1936 spraken zij al over de wenselijkheid een Nederlands Historisch Instituut in het Nabije Oosten te vestigen. We zien hier duidelijk het nationale perspectief op de archeologie dat ook in de bredere Europese context zo een grote rol speelde terug. Men vergeleek de Nederlandse situatie met die in het buitenland wat betreft onderzoek, collecties, en in dit geval instituten. Omdat voorlopig echter een instituut in het buitenland niet binnen het bereik was, richtte de vereniging zich eerst op de stichting van een historisch instituut voor het Nabije Oosten in Nederland (Kluitenberg 2006: 99-100).

Deze idealen zagen uiteindelijk op 17 augustus 1939 het daglicht met de realisering van het 'Nederlands Archaeologisch Instituut Nabije Oosten' (tegenwoordig is het 'Archaeologisch' weggevallen, en staat het instituut beter bekend als het NINO). De doelstellingen voor het Instituut waren dat er ten eerste de aan het Nabije Oosten gerelateerde literatuur zou worden bijgehouden. Daarnaast was het de bedoeling dat er zelfstandig onderzoek uitgevoerd zou kunnen worden, waarbij de wetenschappelijke medewerkers naar aanleiding van hun eigen ambities en interesses een onderwerpskeuze zouden kunnen maken. Ook werden er vanuit het Instituut cursussen en lezingen georganiseerd, en werd er voor onderdak voor buitenlandse vakgenoten gezorgd wanneer nodig. Vooral belangrijk en nog altijd een grote spil binnen de Nabije Oostenstudies in Nederland is de bibliotheek met haar omvangrijke collectie aan relevante publicaties (Kluitenberg 2006: 100-101). Zowel *Ex Oriente Lux* als het NINO spelen ook tegenwoordig nog een belangrijke rol binnen de verscheidene vakgebieden die het Nabije Oosten als raakvlak hebben.

Naast het NINO en *Ex Oriente Lux* gaf Böhl ook vaak lezingen voor een keur aan andere verenigingen en instellingen. Ook gaf hij regelmatig colleges aan bijvoorbeeld de Volksuniversiteit, waarbij hij zich een bevlogen spreker toonde (Vriezen 1976: 219). We moeten daarnaast niet vergeten dat Böhl praktisch zijn gehele wetenschappelijke carrière aan een Universiteit verbonden was, en in die hoedanigheid nieuwe generaties studenten van het Nabije Oosten opleidde. Kijken we naar de na zijn dood verschenen levensberichten, dan zijn de meeste van hen geschreven door oud studenten die zich hun vroegere leermeester herinneren als een enthousiast verteller, die zijn kennis met graagte overbracht en daar ook in slaagde. Bovenal echter herinneren zij hem als een begenadigd en bevlogen wetenschapper die zich op vele terreinen thuis wist. Zoals ook Beek (1953: X) naar aanleiding van Böhl's zeventigste verjaardag al zei, wist wie zich onder zijn leiding liet voorlichten zeker dat hij up to date bleef. Böhl was altijd op de hoogte van de laatste en belangrijke ontwikkelingen binnen zijn verscheidene vakgebieden.

Natuurlijk heeft Böhl als rasechte wetenschapper ook vele publicaties op zijn naam staan. We hoeven zijn *Opera Minora* (Böhl 1953) en de *Symbolae Biblicae et Mesopotamicae* (Böhl 1973) maar open te slaan om de veelheid en verscheidenheid hiervan te kunnen vaststellen. Niet alleen het Oude Testament, ook de Hebreeuwse oudheidkunde, de archeologie in het algemeen, de assyriologie, religie en godsdienst en de bijbelkritiek, maar ook puur filologische stukken als vertalingen van spijkerschriftteksten konden erop rekenen uitvoerig in zijn wetenschappelijke werk te worden behandeld. Opvallend is dat Böhl ook kritieken op zijn eerdere werk niet schuwde, en bijvoorbeeld stukken opnieuw publiceerde wanneer deze door voortschrijdende inzichten aan herziening toe waren. We hoeven hier maar te denken aan de eerder genoemde kleitabletten die op Shechem waren gevonden, en die Böhl vertaald had. Deze tabletten werden door hem niet alleen vlak na hun vondst in de jaren twintig gepubliceerd, maar vormden ook weer een van zijn laatste publicaties in het begin van de jaren zeventig.

Ook zeer belangrijk voor de verspreiding van wetenschappelijke kennis betreffende het Nabije Oosten in Nederland zijn de objecten en collecties geweest, die door Böhl verzameld en naar ons land gebracht zijn. Zo bracht Böhl bijvoorbeeld een verzameling kleitabletten bijeen die tegenwoordig de grootste van ons land is. Hij legde de basis hiervoor al in Groningen, met de nalatenschap van de heer F. Peiser. Vervolgens kwam daar de nalatenschap van A. Jeremias bij, en werd de collectie in de loop der jaren aangevuld door aankopen bij handelaren in onder meer Berlijn, Parijs en Bagdad (Burggraaf 2006: 169). Eerst werd de collectie in zowel Groningen als Leiden in een Semitische werkkamer ondergebracht (Vriezen 1976: 219), die zich in Böhl's privéwoning bevond en waar zijn studenten hem kwamen bezoeken om zich aan de hand van de originelen, en met Böhl's hulp, wegwijz te maken in het Spijkerschrift. Net als Böhl's gezin bleef ook de verzameling groeien, waarna zij uiteindelijk te groot, en het huis te klein werd. In 1951 is ze als de 'Collectie de Liagre Böhl' overgegaan naar het huidige NINO (Beek 1952: XIV), waar

ze nog steeds te vinden is en zeer regelmatig gebruikt wordt door assyriologen en andere geïnteresseerde studenten en wetenschappers.

Ook uit Shechem zorgt Böhl dat er objecten naar Nederland komen. Via het Sicheem-comité komen de meeste daarvan in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden terecht. Verscheidene soort aardewerk, schalen, weefgewichten en soortgelijke objecten uit een hele reeks aan perioden komen in 1929 na een lange en vertraagde reis eindelijk in het museum aan. Daarbij waren ook een hoop voorwerpen die Böhl uit andere opgravingen had aangekocht en die hij ook aan het Rijksmuseum schonk (Kluitenberg 2006: 67-68).

Ook blijkt Böhl tijdens zijn reizen vaak een bepaald budget van het Museum te hebben gehad, voor welk een bedrag hij naar eigen inzicht, doch in overleg waar het grote aankopen betrof, oudheden voor de museumcollectie mocht aanschaffen. Vaak gebeurde dit naar grote tevredenheid van beide kanten, in enkele gevallen is er echter sprake van gemiste kansen. Böhl was soms in staat schitterende stukken aan te kopen, waarvan de prijs echter boven het vooraf vastgestelde budget uit kwam. Niet altijd was het museum dan in staat wat extra geld bij te leggen om de collectie naar een hoger plan te tillen (Kluitenberg 2006: hoofdstuk 4).

Het voorgaande bezien mag het in elk geval duidelijk zijn dat Böhl een zeer grote rol speelde bij de opkomst van de wetenschappelijke studie van het Nabije Oosten in Nederland en de mogelijkheid tot de verspreiding van de nieuw opgedane kennis. Zoals we in het volgende hoofdstuk zullen zien, richtte hij zich daarnaast echter ook sterk op de verpreiding van die kennis onder een breder publiek.

5. Böhl en de popularisering van de archeologie van het Nabije Oosten

5.1 Böhl als reisleader

Naast zijn vele persoonlijke reizen waarbij Böhl niet alleen zijn eigen reislust bevredigde, maar ook vele voor zijn wetenschappelijke carrière belangrijke plaatsen bezocht, was hij ook nog verbonden aan een geheel ander soort reizen. Als reisleader begeleidde hij meermaals groepsreizen voor historisch en bijbels geïnteresseerden. In eerste instantie was daar zo rond Pasen 1928 ‘den tweeden Instructieve Ontspanningsreis naar de oorden der Oudheid’ van het dagblad de Telegraaf. Een reis waarbij ‘een besloten een geestdriftig gezelschap van reis- en weetgrage landgenooten den interessanten tocht naar Egypte, Palestina, Syrië, Turkije, Griekenland en Italië aanvaardden’. Als wetenschapper en leider publiceerde Böhl dan ook een aantal artikelen betreffende de reis in de Telegraaf. Samen met de artikelen van de leider der eerste Telegraafreis A. W. Byvanck en een aantal reeds gepubliceerde reisbrieven van een der deelnemers werden ze gebundeld in een boekje dat onder alle deelnemers werd verspreid (Böhl 1928: 3). Of dit boekwerk ook elders verkrijgbaar was, is onduidelijk. Vele delen van de reis werden per boot afgelegd, en Böhl geeft aan dat zich op het schip een kleine zaal bevond, waar de deelnemers zich een of twee keer per dag verzamelden om zijn colleges bij te wonen. Met ‘vreugde en voldoening’ stelt hij vervolgens vast dat de voorlichting gewaardeerd werd, en dat de hele groep ijverig aantekeningen maakte van de door hem gegeven lessen (Böhl 1928: 84).

Omstreeks nieuwjaar 1930 werpt Böhl zich opnieuw op als wetenschappelijk leider van een soortgelijke reis. Of het wederom om een Telegraafreis gaat of dat deze vanuit een ander verband is georganiseerd wordt niet duidelijk, maar feit is dat deze tocht zich in tegenstelling tot de vorige beperkt tot Egypte. Een bootreis brengt de deelnemers over de Nijl stroomopwaarts tot Assuan, waarbij onder meer Abydos, Luxor, Karnak, het Dal der Koningen en het eiland Elephantine worden aangedaan (Böhl 1952: 179).

Vervolgens brengt een laatste groepsreis hem rond Pasen 1936 weer naar het Heilige Land, waarbij onderweg ook Sicilië, Egypte, Rhodes, Corfu en Dalmatië worden aangedaan. Het gaat hier om de ‘N. C. R. V.-reis’ nummer 20, genaamd ‘Naar het Heilige Land’. Böhl leidde deze reis samen met Ds W. F. M. Lindeboom. Wanneer wij het programma in het reisboekje bekijken dat de deelnemers voorafgaand aan de tocht ontvingen, wordt duidelijk dat deze vanuit een gelovig perspectief plaatsvond. Niet alleen zijn de zondagochtenden steeds ingeruimd voor ‘godsdiensttoefening’, ook de bezochte plekken in het Heilige Land (en dus niet Palestina!) hebben allen een Bijbelse connotatie. Zo worden onder meer Bethlehem, de Dode Zee, de Jordaan, Jericho, Nazareth en natuurlijk Jeruzalem aangedaan. In Jeruzalem ligt de nadruk vervolgens op

plaatsen als de Klaagmuur, de Via Dolorosa, de Grafkerk, de Olijfberg en de Tempelplaats. In het boekje wordt door de beide reisleiders een groot aantal reisgidsen en andere ‘lectuur’ aangeraden, die niet alleen vooraf ingezien kunnen worden, maar ook zeker ter ‘noodzakelijke nastudie’ kunnen dienen. Ook staat in de planning dat de beide heren gedurende de avonden op de boot onderweg naar Palestina voordrachten over de te bezoeken plaatsen zullen geven, ‘eventueel met lichtbeelden’ (Böhl 1936). Het is duidelijk dat er dus ook een wetenschappelijke, of in elk geval informatieve kant aan de reis zit. Hoewel Böhl zeer religieus en gelovig is, hebben we hem inmiddels enigszins leren kennen en lijkt het waarschijnlijk dat hij bij dit soort informatieverstrekking de wetenschappelijke feiten niet uit het oog zal zijn verloren.

5.2 Publieksarcheologie

We hebben al gezien dat Böhl zeer belangrijk is geweest voor de oprichting van *Ex Oriente Lux*. Naast een wetenschappelijke instelling, was deze vereniging ook zeker gericht op het opwekken van interesse voor het Nabije Oosten onder een veel breder publiek, en dus niet slechts onder wetenschappers die zich al met de regio bezighielden. Al in de inleiding van het eerste Jaarbericht van het genootschap vinden we aanwijzingen voor deze andere zijde van de stichting:

Dit mooie streven zal niet kunnen slagen zonder de medewerking en belangstelling van breede kringen onders ons Nederlandsche publiek, die zich interesseren voor de resultaten der opgravingen in verband met den Bijbel en met de oude geschiedenis der menschheid (Kluitenberg 2006: 99).

Het gezelschap groeide na haar oprichting snel, en haar leden bestonden inderdaad uit een breed publiek. Al spoedig kan de redactie in haar Jaarbericht dan ook het volgende stellen:

Tot onze vreugde is de steun van het Nederlandsche publiek blijven toenemen, zoodat de voortzetting van onze werkzaamheden in haar tegenwoordigen vorm verzekerd is... Zodoende hebben wij thans den grondslag van datgene bereikt, wat wij ons in 1933 voor oogen stelden: ‘een band te vormen tusschen alle personen in den lande, zonder onderscheid van confessie of maatschappelijke positie, die zich interesseeren voor de beschavingen van Voor Azië of Egypte’ (Kluitenberg 2006: 100).

Hoewel de publicaties die van de stichting uitgingen wetenschappelijk goed onderbouwd waren, waren zij ook zeer leesbaar. Ook de bijeenkomsten en lezingen stonden open voor een groter publiek dan slechts wetenschappers, en hetzelfde kan gezegd worden van het NINO. We mogen dus stellen dat met de oprichting van beide instituten gezorgd werd dat het Nederlandse publiek veel makkelijker dan voorheen en, ook niet onbelangrijk, in groepsverband zodat men

gelijkgestemden onmoette, aan informatie betreffende het Nabije Oosten kon komen. Informatie, die ook voor de leek interessant was en hen er blijkbaar zo ook toe aanzette, wanneer dat mogelijk was, het verdere wetenschappelijk onderzoek in en betreffende de regio mede te financieren.

Voor Böhl was het belangrijk een link te maken tussen de wetenschap en het publiek, en vooral op het gebied van de oudtestamentische studies heeft hij daar persoonlijk veel tijd in gestoken. Zo was daar bijvoorbeeld het *Bijbelsch-Kerkelijk Woordenboek I: het Oude Testament* van zijn hand uit 1919 (van der Kooij 2011: 130). Als we kijken naar zijn definitie van ‘oudheidkunde’, dan zien we dat deze voor zijn tijd zeer modern en bijtijds is. Böhl geeft de verouderde betekenis, en stelt vervolgens dat we het ‘tegenwoordig niet meer beschouwen als de beschrijving der geschiedenis en ontwikkeling van een volk, maar enkel der toestanden, instellingen en gebruiken van zijn huiselijk, maatschappelijk en godsdienstig leven’. Ook onder het kopje ‘opgravingen’ verhaalt hij kritisch de laatste stand van zaken binnen de Palestijnse archeologie. Voor bijvoorbeeld ‘Sichem’ weet hij in zeer beperkte ruimte alle relevante informatie en toenmalige problemen beknopt doch overzichtelijk weer te geven (Böhl 1919). Daarnaast publiceerde Böhl ook gedetailleerde schoolkaarten van Palestina (van der Kooij 2011: 130), waarmee hij generaties aans kinderen een beeld bij het Heilige Land gaf.

Vriezen (1976: 219) stelt dat Böhl ‘de gave had gemakkelijk te schrijven, en zo mee hielp aan de popularisering van wetenschappelijk onderzoek’. We kunnen niet anders dan het daarmee eens zijn. Kijken we bijvoorbeeld naar zijn boekje over de ‘opgraving van Sichem’ (betreffende de campagnes van 1926), dan moeten we vaststellen dat Böhl daarin niet alleen duidelijk en bondig verhaalt wat er tot dan toe bij de opgravingen is gebeurd en gevonden, zonder daarbij in al te wetenschappelijke termen en beschrijvingen te verzanden, ook legt hij de praktijk van het opgraven uit en stelt daarbij de modernste eisen en ideeën voor de leek, die daarvan nog niet op de hoogte was (Böhl 1927). Ook het in 1931 verschenen *Palestina in het licht der jongste opgravingen* getuigt van dit makkelijk schrijven voor een breed publiek. Wederom legt hij eerst kort en bondig de verscheidene cultuurperioden die Palestina gekend heeft uit en maakt hij wat punten betreffende het onderzoek in het algemeen. Vervolgens bespreekt hij dan alle belangrijke opgravingen in de regio waarbij hij, zonder er al te diep op in te gaan, alle belangrijke punten weet te noemen. Een zeer praktisch boek voor hen die zich niet wetenschappelijk met het Nabije Oosten bezig houden, maar zich wel voor het onderwerp interesseren (Böhl 1931). In plaats van een opsomming van wetenschappelijke feiten weet Böhl steeds zijn informatie in een goed lopend en zeer leesbaar verhaal te gieten. Zoals Beek (1953: XXI) stelt, is Böhl het onder wetenschappers zeldzame talent gegund om op ‘boeiende wijze journalistiek te kunnen schrijven’. Dit is wat mij betreft inderdaad een opvallend punt. Ook voor mij was het, ondanks de soms verouderde woordkeus of spelling, erg makkelijk me in Böhls artikelen en boeken te verliezen. Ik ben het dan ook volledig eens met Beek wanneer hij stelt dat Böhls stukken door de jaren heen dankzij diens vlotte schrijfwijze amper iets van hun door Beek zo gewaardeerde ‘frisheid’ verloren hebben.

Hoewel de collectie kleitabletten die Böhl bij elkaar bracht voor zijn werkkamer en later het NINO vooral een wetenschappelijk doel dienen, hebben de vele objecten die hij voor het Rijksmuseum van Oudheden aankocht naast een wetenschappelijke ook een veel meer publieke functie. Voor een groot deel van het Nederlandse publiek zullen deze objecten die zij in het museum aanschouwden de eerste en vaak zelfs enige aanraking hebben gevormd met originelen uit het Nabije Oosten. Naast al bekende tekstuele stukken, zoals bijvoorbeeld de bijbelverhalen en reisverslagen, en illustraties, vormden deze objecten voor hen die geen geld en tijd hadden voor een reis richting het Heilige Land de enige ‘echte’ aanraking met het land van de Bijbel en de Oriënt. Vooral wanneer we in gedachten nemen dat er voor Böhls inspanningen in het Museum op veelal afgietsels na slechts weinig objecten uit het Nabije Oosten te vinden waren (Kluitenberg 2006: hoofdstuk 4), blijkt dat zijn collectie het in zich had het publiek te interesseren voor de regio. Niet alleen was er lange tijd geen sprake van een Nabije Oostenafdeling, en werden er maar zeer weinige van de aanwezige objecten ook daadwerkelijk tentoongesteld, toen Böhl later het plan opperde zijn collectie in het museum te tonen werd hier afwijzend over gereageerd. Uiteindelijk echter werden de stukken uit het Nabije Oosten toch steeds meer getoond, en verzorgde Böhl ook vaak de vertalingen van inscripties (Kluitenberg 2006: hoofdstuk 4). Zoals de geschiedenis keer op keer leert, is het een feit dat wanneer de publieke interesse voor een bepaalde zaak maar groot genoeg is, zij vanzelf op de agenda komt te staan, en het makkelijker wordt geld voor deze zaak los te krijgen. Dankzij Böhls tomeloze energie bij het slaan van een brug tussen de wetenschap en het publiek, profiteert dus als vanzelf ook het wetenschappelijk onderzoek. Of Böhl dit bewust in zijn hoofd heeft gehad of niet, feit blijft dat hij niet alleen op wetenschappelijk gebied, maar ook zeker waar het de publieksarcheologie betreft een belangrijke rol heeft gespeeld op het gebied van de Nabije Oostenstudies in Nederland. Zijn tijd was hij daarbij vooruit: uit briefwisselingen met de directeur en andere medewerkers van het Rijksmuseum ten tijde van Böhls reizen in de Oost blijkt dat vanuit het museum nog een sterk verouderd idee goldt betreffende wat wel en niet van belang zou zijn voor het publiek. Er zijn dan ook vele voorbeelden te noemen van keren dat Böhls verzoek tot een bepaalde aankoop vanuit het museum werd afgewezen, waarna hij besloot ze alsnog op eigen gelegenheid te bekostigen om ze zo ‘niet voor Nederland en het Nederlandse publiek verloren te laten gaan’ (Kluitenberg 2006: hoofdstuk 4). Zonder Böhl had dus niet alleen de wetenschappelijke, maar ook de publieke kant van de Nabije Oostenstudies in Nederland er geheel anders uitgezien.

6. Conclusie

In de inleiding van deze thesis stelden wij ons de volgende vraag:

Wat heeft Franz Marius Theodor de Liagre Böhl betekend voor de archeologie van het Nabije Oosten in Nederland?

Hier aan het einde gekomen van dit onderzoek, zullen wij dan proberen deze vraag aan de hand van de voorgaande hoofdstukken te beantwoorden. We hebben gezien dat Böhl een wetenschapper is, die weliswaar vanuit een zeer sterk en conservatief oogpunt zijn onderzoek bezag, maar daarbij nooit de wetenschappelijke waarden en feiten uit het oog verloor. We hebben in de inleiding en aan het begin van hoofdstuk drie gesteld dat archeologie geen waarde vrije of neutrale wetenschap is, daar iedereen die haar beoefent zijn eigen sociale en wetenschappelijke kader heeft. Dit hoeft de wetenschappelijkheid van het onderzoek niet in gevaar te brengen, zolang we ons ervan bewust zijn. Voor Böhl zien we het religieuze kader dat hij van huis uit had meegekregen vooral tot uiting komen in zijn onderwerpskeuze. Al zijn onderzoek richt zich op zaken die op enige wijze een connotatie met de Bijbel hebben. We hebben echter ook gezien, dat hij zich daarbij niet in eerste plaats laat leiden door de Bijbel, maar dat hij vanuit de wetenschap, in dit geval zowel de assyriologie en de Hebreeuwse oudheidkunde, als de archeologie, probeert te kijken in hoeverre de bijbelverhalen in een historische context geplaatst kunnen worden. Hoewel we dus kunnen stellen dat hij vanuit zijn conservatief Christelijke standpunt, waarbij hij de voor die tijd moderne bijbelkritieken afwees, makkelijk als enigszins ‘verouderd’ weggezet zou kunnen worden, zou dit hem geen recht zou doen. Böhl was een rasechte wetenschapper die zich betreffende zijn studiesubjecten zoveel mogelijk inlas, en ook altijd op de hoogte was van de laatste en belangrijkste ontwikkelingen op al zijn vakgebieden. Want Böhl was niet slechts op één onderzoeksterrein actief, maar beheerste er vele. Praktisch alle onderzoeksrichtingen die verband hielden met het Nabije Oosten en het bijbelonderzoek vielen onder Böhls studiegebied, en op elk deze vlakken was hij waarschijnlijk meer belezen dan menig wetenschapper die zich slechts op dat ene onderwerp richtte.

Vele publicaties van Böhls hand zijn in de loop van zijn actieve carrière, en ook daarna nog, verschenen, en ook aan de hand van de lovende memoires van zijn oud studenten en collega's en de vele eredoctoraten en erelidmaatschappen die Böhl aan buitenlandse universiteiten ontving, kunnen we vaststellen dat zijn wetenschappelijke impact op de Nabije Oostenstudies groot en zeker van belang is geweest. Ook waar het aankomt op de instituten die hij mede oprichtte, en die zonder zijn bemoeienis waarschijnlijk het daglicht niet hadden gezien, kunnen we stellen dat deze

het aanzien en de beoefening van de Nabije Oosterse archeologie en assyriologie in Nederland volledig veranderd hebben. We hebben het hier onder meer over het NINO en *Ex Oriente Lux*. Deze beide instellingen zijn nog altijd bloeiend en men kan zich als student van het Nabije Oosten haast geen wetenschappelijk leven zonder deze instituten voorstellen. Vooral voor de Nederlandse assyriologie is ook de collectie kleitabletten die Böhl bijeenbracht van groot belang geweest, en is dat nog tot op de dag van vandaag.

Wanneer we terugkijken op de periode dat Böhl werkzaam was als archeoloog op de opgraving van Sellin te Balata, valt op dat hij zijn leermeester al snel vooruit was. Ook hier komt zijn zucht naar de modernste publicaties en methoden duidelijk naar voren. Waar Sellin nog was blijven hangen in verouderde technieken, en niet goed op de hoogte was van de moderne ideeën wat betreft aardewerkdateringen, zorgde Böhl ervoor dat zo min mogelijk van de gegevens waarvan inmiddels het belang gebleken was verloren zouden gaan. Helaas is het door omstandigheden nooit tot een eindpublicatie van die opgraving gekomen, en zijn Böhl's kwaliteiten en moderne inzichten dus ook niet op die wijze bij een groter publiek bekend geraakt. Wanneer zo een publicatie er wel was geweest, waarbij ook Böhl's aardewerkdata toegevoegd was, was de naam Böhl misschien beter bekend gebleven. Wellicht zouden we hem dan nu zelfs op eenzelfde wijze herinneren als dat we Albright doen. Niet alleen waren zij tijdgenoten, Böhl zag ook al vroeg Albright's capaciteiten en aarzelde niet met de ook toen al bekende geleerde in contact te komen om over de nieuwste technieken te discussieren.

Ook waar het op publieksarcheologie aankomt, kunnen we Böhl een voorbeeldfunctie toeschrijven. En dat in een periode vele decennia voordat dit begrip in de archeologie echt een rol zou gaan spelen. Een van zijn belangrijkste nalatenschappen is de brug die hij heeft weten te slaan tussen de wetenschap en het publiek. Niet alleen door de vele lezingen en colleges die hij tijdens zijn leven al gaf, maar vooral ook in de instituten die hij instigeerde. De bibliotheek van het NINO is nog altijd een schatkist aan informatie die voor ieder die geïnteresseerd is vrij toegankelijk is, en ook de collecties die hij aan het RMO schonk en de objecten die hij in opdracht van dat museum tijdens zijn reizen aankocht, zijn nog altijd voor het publiek te bezichtigen.

Het is niet voor niets dat we zagen dat van der Kooij (2011: 130) stelde dat het begin van de Nederlandse archeologie in het Nabije Oosten vast te stellen is op het punt van Böhl's eerste deelname aan de opgravingen van Shechem. Zonder Böhl had zowel de wetenschappelijke als de publiekscant van de Nabije Oostenstudies in Nederland er geheel anders uitgezien. Men kan zich zelfs afvragen in hoeverre zij zich überhaupt ontwikkeld zou hebben. We kunnen daarom zonder schroom stellen dat de betekenis van Böhl voor de archeologie van het Nabije Oosten in Nederland immens is geweest, en niet te overschatten is.

Samenvatting

In deze thesis wordt onderzoek gedaan naar de impact die Franz Marius Theodor de Liagre Böhl op de archeologie van het Nabije Oosten in Nederland heeft gehad. Aan de hand van onder meer zijn vele publicaties, zowel wetenschappelijk als populair, de lezingen die hij gaf, en de collecties die hij bijeenbracht kan gesteld worden dat zijn betekenis voor het vakgebied zeer groot is geweest. Niet alleen was hij de instigator van vele nog altijd belangrijke instituten en publicatiereeksen, ook maakte hij het tot een van zijn levensdoelen een brug te slaan tussen de wetenschap en het publiek. Mede ook door de uitgebreide collecties die hij samenbracht slaagde hij daar zeer goed in.

Hoewel Böhl van huis uit zeer conservatief christelijk was, blijkt dit de wetenschappelijke waarde van zijn werk niet in belangrijke mate beïnvloed te hebben. We zien het inderdaad terug in de keuze van studieonderwerpen van Böhl, maar de wetenschappelijke werkelijkheid wordt in zijn artikelen nooit geweld aangedaan.

Verrassend genoeg is Böhls naam tegenwoordig enigszins in de vergetelheid geraakt. In het kader van een recente stroming waarbij historische context van de wetenschap onderzocht wordt vanuit individuen en hun ideeënontwikkeling, is dit onderzoek naar Böhl en de opkomst van de archeologie van het Nabije Oosten in Nederland, dat ook in een Europese context geplaatst wordt, zeker gerechtvaardigd te noemen.

Referenties

- BALKE, W., 2001. *Eduard Böhl, Hoogleraar te Wenen en schoonzoon van dr. H. F. Kohlbrugge*. Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum Zoetermeer
- BEEK, M.A., 1953. Inleiding, *Opera Minora, Studies en Bijdragen op Assyrologisch en Oudtestamentisch Terrein door Dr Franz Marius Theodor de Liagre Böhl*. Groningen: J. B. Wolters
- BEEK, M. A., GEMSER, B., KAMPMAN, A. A., SEELIGMANN, I. L., VRIEZEN, Th. C., VAN SELMS, A., 1953. Aan Prof. Dr F. M. Th. de Laigre Böhl, *Opera Minora, Studies en Bijdragen op Assyrologisch en Oudtestamentisch Terrein door Dr Franz Marius Theodor de Liagre Böhl*. Groningen: J. B. Wolters
- BÖHL, E., 1884. *Tot de Wet en tot de Getuigenis. Een Verweerschrijft tegen de Nieuw-Critische Studie van het Oude Testament*. Amsterdam: Scheffer & Co
- BÖHL, F. M. Th., 1913. *Kanaän vóór den Intocht der Israëlieten, volgens Egyptische en Babylonische Bronnen, Rede bij de Aanvaarding van het Hoogleeraarsambt aan de Rijks-Universiteit te Groningen den 1 Maart 1913 Uitgesproken*. Groningen: J. B. Wolters
- BÖHL, F. M. Th., 1919. *Het Oude Testament. Bijbelsch-Kerkelijk Woordenboek I*. Groningen: J. B. Wolters
- BÖHL, F. M. Th., 1925a. *Het Tijdperk der Aartsvaders, Rede Gehouden bij de Overdracht van het Rectoraat der Rijksuniversiteit te Groningen, op Maandag 21 September 1925*. Groningen: J. B. Wolters
- BÖHL, F. M. Th., 1925b. *Palestina, het Zionisme en de Hebreeuwsche Universiteit*. Utrecht: G. J. A. Ruys' U.-M.
- BÖHL, F. M. Th., 1926a. *De Geschiedenis der Stad Sichem en de Opgravingen Aldaar, Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde, deel 62, serie B, No. 1*
- BÖHL, F. M. Th., 1926b. *Die bei den Ausgrabungen von Sichem gefundenen Keilschrifttafeln. Ein vorläufiger Bericht. Anhang bei: Sellin, 1926: Die Ausgrabung von Sichem. Kurze vorläufige Mitteilung über die Arbeit im Sommer 1926, Sonderabdruck aus der Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins*
- BÖHL, F. M. Th., 1927. *De Opgraving van Sichem. Bericht over de Voorjaarscampagne en de Zomercampagne 1926*. Zeist: G. J. A. Ruys' Uitgevers-Mij
- BÖHL, F. M. Th., 1928. *Met de Telegraaf naar de Oorden der Oudheid. Reisbrieven van Prof. Casimir*. Verslag van twee Telegraafreizen aan de hand van artikelen van de twee reisleiders en reisbrieven van een der deelnemers. Uitgedeeld aan de deelnemers.
- BÖHL, F. M. Th., 1931. *Palestina in het Licht der Jongste Opgravinden en onderzoekingen, De Weg der Menschheid. Monografieën Gewijd aan Kunst, Geschiedenis en Religie, No. 1*. Amsterdam: H. J. Paris
- BÖHL, F. M. Th., 1936. *N.C.R.V. Naar het Heilige Land, Reis No 20*. Informatie en programmaboekje voor deelnemers aan de reis. Ongepubliceerd.

- BÖHL, F. M. Th. de LIAGRE, 1952. Oudheidkundige verkenningen in Oosterse landen, *Jaarbericht van het Vooraziatisch-Egyptisch Gezelschap Ex Oriente Lux*, deel IV-V, nr. 11-15. Leiden: E.J. Brill, 1955
- BÖHL, F. M. Th. de LIAGRE, 1953. *Opera Minora. Studies en Bijdragen op Assyriologisch en Oudtestamentisch Terrein*. Groningen: J. B. Wolters
- BÖHL, F. M. Th. de LIAGRE, 1973. *Symbolae Biblicae et Mesopotamicae: Francisco Mario Theodoro de Liagre Böhl Dedicatae*. Leiden: Brill
- BORGER, R., 1977. Franz Marius Theodor (de Liagre) Böhl, *Jaarbericht van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux*, No. 25 (1977-1978). Leiden: E. J. Brill, 1978
- BURGGRAAF, W., 2006. Franz Marius Theodor de Liagre Böhl, *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme*, deel 6. Kampen: Uitgeverij Kok
- DÍAZ-ANDREU, M., 2007. *A World History of Nineteenth-Century Archaeology. Nationalism, Colonialism, and the Past*. Oxford: Oxford University Press
- FRANKFORT, H., 1933. *De Archaeologie en de Geschiedenis van het Nabije Oosten, Rede Uitgesproken bij de Aanvaarding van het Ambt van Buitengewoon Hoogleeraar in de Archaeologie en de Geschiedenis van het Nabije Oosten aan de Universiteit van Amsterdam, op 23 October 1933*. Amsterdam: N.V. Swets & Zeitlinger
- GITIN, S., 2002. The House that Albright Built, *Near Eastern Archaeology*, Vol. 65, No. 1
- KENYON, K. M., 1987. *The Bible and Recent Archaeology, revised edition by P.R.S. Moorey*. Londen: British Museum Publications
- KLUITENBERG, S., 2006. *Eenen Baksteen met Spijkerletters. De Geschiedenis van de Nabije Oosten-collectie van het Rijksmuseum van Oudheden (1818-1959) in Europese Context*. Doctoraalscriptie Faculteit Archeologie, Universiteit Leiden.
- KOOIJ, G., VAN DER, 2011. Near Eastern Archaeology and the Public in the 17th to Early 20th Century in the Netherlands, *Correlates of Complexity. Essays in Archaeology and Assyriology. Dedicated to Diederik J.W. Meijer on his 65th Birthday* (PIHANS), 116, ed. Düring, B. S., Wossink, A., Akkermans, P. M. M. G. Leiden: NINO
- MEIJER, D. W. J., 2009. Henri Frankfort and the Development of Dutch Archaeology in the Near East, *Zypern und der Vordere Orientim 19. Jahrhundert*. Ed. Rogge, S. Münster: Waxmann
- MOOREY, R., 1991. *A Century of Biblical Archaeology*. Cambridge: The Lutterworth Press
- SAÏD, E. W., 1979. *Orientalism*. New York: Vintage Books. A Division of Random House
- SELLIN, E., 1926. Die Ausgrabung von Sichem. Kurze vorläufige Mitteilung über die Arbeit im Sommer 1926, *Sonderabdruck aus der Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins*
- SILBERMAN, N. A., 1982. *Digging for God and Country. Exploration, Archaeology, and the Secret Struggle for the Holy Land 1799-1917*. New York: Alfred A. Knopf

- TRIGGER, B. G., 2008. 'Alternative Archaeologies' in Historical Perspective, *Evaluating Multiple Narratives: Beyond Nationalist, Colonialist, Imperialist Archaeologies*, ed. Habu, J., Fawcett, C., Matsunaga, J. M. New York: Springer
- VERSTIJNEN, M. L., 1999. *Prof. Dr. F. M. Th. Böhl, met Bijbehoren*. Voorburg
- VRIEZEN, Th. C., 1976. Levensbericht F. M. Th. de Liagre Böhl, *Jaarboek Huygens Institute – Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences (KNAW)*. Amsterdam
- WENGROW, D., 1999. The Intellectual Adventure of Henri Frankfort: A Missing Chapter in the History of Archaeological Thought, *American Journal of Archaeology*, Vol. 103, No. 4
- WESSELING, H. L., 2003. *Europa's Koloniale Eeuw*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker
- WRIGHT, G. E., 1965. *Shechem. The Biography of a Biblical City*. New York: McGraw-Hill Book Company